

Նախկինում Ղպտորի հայերը տպրում էին նահապետական կյանքով, այսինքն ընտանիքը զբաղվում էր տան ամենատնայնությամբ՝ սպասարկում տատրու Ընտանիքի բոլոր անգամները մեծ հարգանք ու պատկառանք էին տալով իրենց պապի նկատմամբ, որին անվանում էին՝ «տղա»։ Առավելագույն թաղային կամ գիշերը հրաժեշտ տալիս բոլորը մոտենում էին պապին և տղը համարում լույս ասում՝ «պարի լույս աղա», «պարի դիշեռ, տղա», նա սովորաբար ժպտադեմ նրանց օրհնում էր, փոքրերին համարում ու ճանապարհ գնում։ Դաշին կամ ընթերցման պահանջով էր ավագության կարգը՝ պապը նստում էր սեղանի զբաղմունքին։ Նրանից առաջ ոչ ոք չէր նստում։ Նրա խոսքը ընդհատելը անխոհեմություն էր։ Եթե ընտանիքի մեծ անդամներից որեւէ մեկը նրա խոսքը չկատարեր, նա բարկանում և ստիպում էր իր աստծոն անել։ Ընտանիքում բոլոր կնճռոտ հարցերը, վեճերը լուծվում էին միայն պապի դիտությամբ։

Ավագ տանտիրուհին բոլոր հարցերով դիմում էր տան ավագին։ Միայն ավագ անտիրուհին ուներ իրավունք ճաշի սեղան նստել աղամարդկանց հետ։ Տանտիրուհին ավագի հետ խորհրդակցում էր տան կարիքների, որեւէ իր, շորացու, ապրանք, մթերք գնելու, ծախելու, ձեռքով պաշար անելու, կենցաղային և տնտեսական այլ հարցերի մասին։ Տան անտեսությունը տարվում էր ավագ անտիրուհու անմիջական հսկողությամբ և նրա անմիջական մասնակցությամբ։ Ավանդույթով գիտեին թե ինչ պիտի անի ավագ հարսը, երկրորդը, կրասերը, տան աղջիկները։ Ավագ հարսը անտիրուհու անմիջական օգնականն էր և նրա բացակայության կամ հիվանդության ժամանակ փոխարինում էր նրան։ Տանտիրուհու մոտ էին գտնվում տան բոլոր բանալիները։ Տանտիրուհին էր ձեռքով զրադեցնում թոռներին, որդու կամ թոռան համար աղջկա ընտրություն կապալում։ Նրանից էին առաջինը խնդրում աղջկա կամ աղջիկ-թոռան ձեռքը։ Տանտիրուհու մահվանից հետո, նրա պարտականությունները անցնում էին ընտանիքի մյուս ավագ կնոջը։ Ընտանիքի անգամները իրենց աշխատավարձը դնում էին ընդհանուր գանձարկը, որի կարգադրվող ավագ տանտիրուհին էր։

Ուրտիալի էր հատկապես տղա ղավակի ծը-

նունգը։ Ամեն մի ընտանիքում լինում էր 8—12 երեխա։ Մեծ գործառնություն էր ընտրությունը։ Տնեցիք և աղականները կշտամրանքով էին դիմում այդպիսի հարսներին։ Ստակյն Ղլարում գերգաստաններ (50—70 հոգի) չկային։ Երբ ընտանիքը շատ էր մեծանում, այսինքն՝ եղբայրները մեկը մյուսի հետեից ընտանիք էին կալում, նրանցից յուրաքանչյուրը (բացի ավագ եղբորից, որը մնում էր հայրական տանը) իրենց բակում, եթե հողատարածությունը թույլ էր տալիս, իրեն համար տոհմին տուն էր շինում։ Իսկ եթե բակում նեղվածք էր, ապա նոր ամուսնացած եղբայրը որոշ ժամանակ ապրում էր եղբայրների հետ, մինչև նրա համար ընդհանուր օգնությամբ տուն գնեին կամ կառուցեին քաղաքի մեջ։ Սա զարծել էր սովորույթ և հարցը վերջանում էր գրեթե առանց բարդացնող հետևանքների։

Բաժանումը կտարվում էր հետևյալ կերպ։ Նախ առանձնացնում էին հարսների օժիտը, որը նրանց անձնական սեփականությունն էր, ապա բաժինք հանում շամուսնացած աղջկա և մոր համար։ Մնացած շարժական և անշարժ գույքը քահանայի ներկայությամբ հավասար բաժանվում էր եղբայրների միջև։ Մայրը մնում էր որդիներից մեկի մոտ՝ ըստ իր ցանկության։

Հայկական քաղաքացիական օրենքի համաձայն, եղբոր մահվանից հետո նրա բաժինը անցնում էր կենդանի եղբորը, որը պարտավորվում էր խնամել այրի կնոջը և նրա երեխաներին՝ մինչև աղջիկների տնտեսանալը կամ աղաների չափահասությունը, բրից հետո միայն որդիներն էին տնտեսանում հայրական գույքը։ Հանգուցյալ եղբոր ընտանիքի խնամակալության հարցը վճռվում էր ավանգուսթային իրավունքով՝ հայկական «գտարանով», հետո միայն հաստատվում քաղաքային վարչության և նոսարի կողմից։

Արյունակցության աստիճանը Ղլարում այսպես էր։ Աղականների միջև ամուսնությունը թույլատրվում էր յոթերորդ պոլաից հետո։ Մոտիկ ազգականների ամուսնությունը բացառիկ երևույթ էր, այն էլ միայն կաթողիկոսի թույլտվությամբ։

¹ Հիշվում է հետևյալ դեպքը. դարիս սկզբին երկու եղբայր ցանկացան ամուսնանալ երկու քույր հետ։ Սակայն լուսավորչական եկեղեցին այդ ամուսնությունը չթույլատրեց.

Որգեգրել կամ հոգեղավակ վերցնել կարելի էր, եթե նրանք արյունակիցներ չունեին, Սովորաբար արյունակիցները թույլ չէին տալիս, որ իրենց, մանավանդ, տղան ազգակիցը որգեգրվի ուրիշի կողմից: Աղջկա նկատմամբ հեանողական չէին, որովհետեւ աղջիկ դավակր հոր ժառանգությունից թույնից թափն չունեի: Պատահել է, որ հոգեղավակ վերցրած աղջկան պահելուց, մեծացնելուց հետո ամուսնացրել են իրենց ընտանիքի որևէ տղայի հետ: Արու դավակ չունեցողները հողեղավակ էին վերցնում աղջակիցներից, այդ օջախը չհանգցնելու, անժառանգ չթողնելու համար: Հոգեղավակին պահում էին իսկական դավակի նրման: Որգեգրված աղջկա հետ ամուսնանալը մեղք էին համարում:

Ղզլարում տնտեսայությունը ընդունված էր, գաւ անպատվարներ էր համարվում: Եթե նույնիսկ փեսան անղացի չէր և ղզլարցի աղջիկ էր ուղել, անգլայման պիտի սենյակ վարձեր և այնտեղ բերեր իր կնոջը: Աղջիկը իր հայրական աուն դնում էր և գա չէր արդելվում, ըայց դնում էր արդեն որպես հյուր:

Ամուսինները իրար կանչելիս անունները չէին տալիս: Կինը կասեր՝ «մարդ», իսկ մարդը՝ «ա կնիկ»: Երեխաները մորը դիմելիս աւում էին՝ «մայրիկ կամ մամա», հորը կանչում էին՝ «հայրիկ կամ պապա», տատին՝ «բարա», տատին՝ «աղա», մորաքրոջը՝ «մամիդա» կամ «տոտա», հորեղորը՝ «դադա»: Օտար աարեց մարդուն՝ «բիձա»:

Երբ խոսում էին մեկի մասին, նրա անունը չէին տալիս, այլ աւում էին այսինչի տղեն, այնինչի աղջիկը: Իսկ եթե այդ մեկը ուներ մականուն, անվանում էին մականվամբ: Աղջանունները շաաներին հայտնի չէր, իսկ մականունները հայանի էին ամրողջ քաղաքին:

Խորթ դավակ էին համարվում այն մայրերի երեխաները, որոնք կրկին ամուսնացած մոր հետ էին գալիս: Նման կամ առանց դավակի կրկին ամուսնացող կնոջից ծնված երեխաները հարադաա էին համարվում և ունեին նույնպիսի իրավունքներ, ինչպես առաջին կնոջից ծնված երեխաները:

Կինը ժառանգական իրավունքներից ղուրկ էր, շարժական ու անշարժ գույքից թափն սաա-

նալու իրտվունք չունեի: Առհասարակ, հարսնացու աղջիկը հոր տանը ժամանակավոր «հյուր» էր, որովհետեւ ամուսնանալու էր ու հեռանար: Սակայն եթե մեռած ամուսինը իր կենդանության ժամանակ ըաժանվել էր հորից և եղբայրներից, ապա նրա կինը անօրինում էր ունեցվածքը, շարժական ու անշարժ գույքը: Նորից ամուսնանալու ղեպքում, նա կարող էր աղջկան և միայն անձնական գույքը տանել նոր ամուսնու աունը: Իսկ տղան մնում էր հոր տանը, տնօրինելով անշարժ ու շարժական գույքը: Եթե նա փոքր էր, մնում էր խնամակալության ներքո, մինչև չափահաս գաւնալը: Եթե այրի կինը ցտնկանում էր ամուսնանալ, նա իր միտքը պետք է հայտներ ծնողներին, սրտը էլ երրորդ անձի միջոցով սկեսրոջը կամ սկեսրայրին՝ խնդրելով նրանց համաձայնությունը: Համաձայնություն աանալու ղեպքում, նա երեխաներից կարող էր իր հետ տանել միայն աղջիկ դավակին: Նորից ամուսնացող կնոջ հարսանիքի ծախսերը կատարում էին նոր ամուսնու հայրն ու եղբայրները: Երբեմն սիրված և հարղված, սակայն այրիացած հարսի նոր ամուսնության հարսանեկան ծախսերին ցանկություն էին հայտնում մասնակցելու նախորդ ամուսնու մոտ հարադաաները: Նախորդ ընտանիքի ոչ մի անդամ իրենց տան այրիացած կնոջ հետ չէր ամուսնանում: Եթե պատահել են այդպիսի ղեպքեր, կամ թե, վախճանված աղջկա ամուսնուն ամուսնացրել են մյուս աղջկան, ապա միայն հաշվի առնելով երեխաների վիճակը խորթ հոր կամ մոր առկայության ղեպքում:

Ամուսինների ըաժանման ղեպքեր Ղզլարում եղել են: Եթե տեղական հոգեոր խորհուրդը ապահարղան չէր աալիս, դիմում էին թեմական խորհրդին, մերժման ղեպքում՝ հայոց հոգեոր սինդդին:

Վերաբերմունքը անառակ մարդկանց, մանավանդ անառակ կանանց հանդեպ չափաղանց խիստ էր: Եթե մի որեւէ հայ կնոջ կամ աղջկա մասին քաղաքում վատ համրավ տարածվեր, մեկ կամ երկու օրվա ընթացքում դիչերով այդ աղջկա կամ կնոջ տան պաանրը կներկվեին ձյութով, որ ծայրահեղ խայտառակություն կնշանակեր:

Մանուկների դաստիարակության դործը նահապետական հիմունքների վրա էր դրված, որի մեջ խոշոր դեր էր խաղում նաե համայնքը: Համայնքի դրված և չդրված օրենքները նրանց հանդեպ կատարվում էին սրբությանը: Այդ օրենքները

չնայած ամուսնացողների միջև աղակցական կապ չկար: Ստիպված, սիրող գույքերը գնացին Վաղիկավկադ եւ, առանց կաթոլիկություն ընդունելու, պաակվեցին կաթոլիկ եկեղեցում:

ոանահարողներին հասարակությունը դատապարտում էր:

Մինչև 6—7 տարեկան տղաներն ու աղջիկները միասին էին խաղում: Դրանից հետո բաժանում էին: Փոքր հասակից աղջիկներին վարժեցնում էին տնային աշխատանքի՝ տունը հավաքել, ջուր բերել, ճաշ պատրաստել, լվացք անել, իրենց ավելի փոքրերին նայել: Նրանք էին սպասավորում հյուրերին, սովորում կարել, կարկատել, դուլպա դործել, ձեռագործել և այլն:

Տղաներին սովորեցնում էին դրսի աշխատանքի՝ այգեգործական, առևտրական, որևէ արհեստի և այլն: Հայ ընտանիքում տղան համարվում էր տան սյունը: Երբ տղա էր ծնվում, ծնողների ուրախությունը անսահման էր, իսկ աղջկա դեպքում, մանավանդ եթե անընդմեջ էին, ծնողները սկսում էին հուսահատվել և դիմել «դրբացներին» ու «փալչիներին», սրբերի ոտքն էին ընկնում, աղաչում, խոստումներ անում, որ ասաված իրենց մի արու գավակ սլարգբի: Եվ երբ վերջապես աղա էր ծնվում, ծնողները մատաղ էին անում, քեֆ սարքում և ուրախանում: Անում էին ամեն ինչ, որ նա չհիվանդանա, չար աչք չկալի նրան: Անդրանիկ տղայի ամեն մի ցանկությունը կատարում էին, երես էին տալիս: Անդրանիկ որդին աղատ էր ղինակությունից:

Հարեանություն մեջ այսօր էլ պահպանվում են լավ ավանդույթներ, որոնք դալչս են հին ժամանակներից: Հարեանները իրադ հեա կապված են բարեկամական սերա կապերով: Առածներ կան՝ «Առաջ հարեան ձեռք բեր, հետո տուն առ, կամ չլավ հարեանը վաա աղղականից լավ է»: Հարեանները միմյանց ջաա բանում են օգնում, օրինակ՝ նոր աուն շինելիս, կարիքի ժամանակ դրամական օգնությամբ, աանաիկոնջ հիվանդանալու դեպքում նրա ընաանիքի պեաքերը հողալով, ճաշ պատրաստելով, լվացք անելով և այլն: Եթե մի բան է հարկավոր, որ աանը չկա, հարեանից են վերցնում, հետո ունենալու դեպքում եի վերադարձնում, չնչին բաները կարող են և չվերադարձնել: Նույն բարի հարեանությունը դոյություն ուներ և հարեան այդեաերի մեջ: Եթե նրանցից մեկը մի որևէ գործիքի կամ ինչ-որ առարկայի պեաք ուներ, անպայման իր հարեանից կվերցներ: Աա էլ աեղն եկած ժամանակ նրան կօգներ մի որևէ բանով: Հարեանները միասին էին կաաարում առնաիմություն կամ ուրիշ արարողություն: Նրանց մեջ վեճեր էլ էին ծագում: Երբեմն դրանք երկու

կողմից այնքան էին սրվում, որ հասնում էր տուր ու դմփոցի, իրար մաղեր պոկելու, անպատիվ խոսքերի: Բայց մեծ մասամբ, ի վերջո, վերականգնվում էին դրացիական նորմալ հարաբերությունները:

Հաշտության առիթները սովորաբար մեծ տոներն էին լինում՝ դատիկը, ջրօրհնեքը, հաղորդումը, որից առաջ, ըստ քրիստոնեական հավատքի, մարդ պիտի մտքով իր մեջ եղած բոլոր պղտոր մտքերից ու դժացումներից: Խոսված հոգով հաղորդություն (կամ ճաշակ) ընդունելը մեծ մեղք էր համարվում:

«Հացի հյուրասիրությունը» հայանի է ամենուրեք: Հյուր ընդունելը մեծ պատիվ է հայ մարդու համար՝ «Տուող բաց անողը, ով էլ որ իլլի, ասուղ դոնաղն ա» ասում էր Ղլարի առածը: Տանտերը հյուրին ամենապատվավոր տեղն է տալիս իր օջախում, մաքուր անկողնում պոկեցնում, տան բոլոր անդամները իրենց ուշադիր վերաբերմունքով պիտի սպասարկեն հյուրին, աան հարսը պիտի լվանա հյուրի ոաքերը, որ նմանապես շաա հնուց եկած սովորություն է հայերի մեջ: Հյուրին ճամփա դնելիս, աանաերը նրան ուտելիքի պաշար է տալիս: Մուրացկանը, որը հայի աուն էր դալիս և օգնություն խնդրում, երբեք դատարկ ձեռքով չէր հեռանում: Մեկը նրան հաց էր աալիս, մյուսը՝ ճաշ, երրորդը՝ դրամ, հագուստ և այլն:

Ղլարում ապրող հայերի և այլ աղղերի փոխհարաբերությունը, ինչպես նշվել է, միշտ էլ եղել է բարեկամական: Դա վերաբերում է ոչ միայն քրիստոնյա աղղերին՝ ուսներին, կաղակներին, վրացիներին, այլև հրեաներին, կուսիկներին, թաթարներին, պարսիկներին, նողայներին և այլն: Ընդհարումներ կրոնական հողի վրա չեն հիշվում:

Ամուսնություն և հաղաճիք: Երբ տղան ու աղջիկը հասունանում էին, ծնողների վերաբերմունքը հայ ընաանիքում հաակապես աղջիկների նկամամբ փոխվում էր: Ջահել աղջիկները մրշտական հսկողության տակ էին դանվում: Աղջիկն իր ընկերուհիների հեա դրոսանքի կարող էր դնալ միայն ծնողների թույլատվությամբ: Նա չպեաք է ուշանար կամ մենակ վերադառնար: Աակայն դա չէր նշանակում, որ ուրիշ առիթներ չկային աղաների ու աղջիկների հանդիպումների համար: Մեծ առներին, հարսանիքներին, տոնաիմություններին և ուխաադնացության ժամանակ սաեղծվում էին այդպիսի հնարավորություններ:

Ս. Գևորգ ուխտատեղին, օրինակ, ուր առնե-
րին մնում էին մի քանի օր, հանդիպումների հա-
մար հարմար վայր էր Այստեղ աղջիկները խմբե-
րով, տոնական պոստներով ու ծաղկեփնջերով
դարձրված, զրոսնում էին վանքի շինարների
հովանու աակ: Տղաները ձգտելով դուր դալ աղ-
ջիկներին, յուրաքանչյուրը յուրովի աշխատում էր
դրսևորել իր ջնորհքը, ջոկվել մյուսներից մի որևէ
լավ արարքով: Տեղի էին ունենում ծանոթություն-
ներ, սիրահարվում էին, խոսատումներ տալիս միմ-
յանց: Սակայն ծնողների կամքն օրենք էր դա-
վակների համար:

Ծնողները կարող էին նպաստել իրենց աղջկա
կամ տղայի տեսակցություններին, աալ իրենց
համաձայնությունը և ամուսնացնել և, հակա-
ռակը, ամեն կերպ խանդարել, համողելով նրանց
րնաբյալի անհամապատասխանությամբ՝ տղեղու-
թյամբ, «քեսիրությամբ» և ալլն, թելադրել իրենց
կամքը, ցանկությունը՝ ամուսնանալ իրենց րնտ-
րածին:

Հարսնախոսություն կառարում էր աղայի
մայրը, որը մինչև այդ խորհրդակցում էր իր ա-
մուսնու ու մոտիկ ազդականների հետ, տեղեկու-
թյուններ էր հավաքում աղջկա առողջության,
րնավորության, դեղեցկության և, որ ամենադիսա-
վորն է, նրա ծնողների կարողության մասին: Ի-
րենց հերթին աղջկա ծնողներն էլ հետաքրքրվում
էին տղայի հնարավորություններով: Հետո աղջկա
ծնողներին միջնորդ էր ուղարկվում: Վերջինս կա-
րող էր լինել մոտիկ աղդական, քահանա և կամ
հատուկ հարսնախոս՝ «էլլի»: Սակայն պատահում
էր, որ աղջկա ծնողներն էին նախապես խոսք րաց
անում իրենց աղջկան կնություն տալու մասին և
էլլի ուղարկում տղայի ծնողների մոտ:

Ղլարի հարուստ առավելությունը աալիս էր
իր դասակարգին: Մտավորականներից շաերը
ձգում էին հարուստ աղջկա հետ ամուսնանալ,
իսկ վաճառականները և այդևտերերը այդ հա-
ցում հաշվի էին առնում իրենց առևտրական շա-
հերը:

Տարբեր ազգությունների և մանավանդ տար-
բեր կրոնների պատկանող անհատների միջև ա-
մուսնությունը Ղլարում չէր խրախուսվում:

Աղջկան ամուսնացնում էին 15—16 տարե-
կան (դեպքեր են եղել և 14 տարեկան) հասակում,
իսկ տղային ավելի ուշ, 20—22 տարեկան աանը
մնացած աղջիկը պառաված էր համարվում: Հա-
յերի կողմից աղջիկ փախցնելու դեպքեր Ղլարում

չեն եղել: Չեն եղել և աղջիկ ծախելու դեպքեր:
Սակայն Ղլարի պաամությունից հայտնի է, որ
քանիցս քաղաքի վրա հարձակում գործելուց հե-
տո լեռնական թալանչիները իրենց հետ պերի են
տարել Ղլարի սիրուն աղջիկներին ու կանանց և
հարս դարձրել: Այսպես, 1831 թ. 2 հաղար ղին-
ված ձիավոր շեչեններ Ղաղի մոլլայի դիսավո-
րությամբ հարձակվում են Ղլարի վրա, թալանի
ենթարկում քաղաքը և, շնայած մեծ կորուստա-
ներին, հարուստ ավարով ու զերիներով հեռանում
Դադսաան:

Սովորություն կար մանկահասակներին օրո-
րոցում նշանելու: Հին բարեկամներն իրենց րա-
րեկամական կապերը ավելի ամրապնդելու նպա-
աակով, դեռևս օրորոցի մեջ տղային և աղջկան
նշանում էին և այդ օրվանից «խնամի» դառնում:
Իսկ ամուսնացնում էին այն ժամանակ, երբ եր-
կու սեռի երեխաները մեծանում էին:

Նշանդրեքը ամուսնության ամենակարևոր
պահն էր: Երկու կողմերի համաձայնությունից
հետո, մինչև նշանը, աղան էլլու միջոցով ոսկե
մատնի էր ուղարկում աղջկան, իրրև զործի
սկիզբ, որպես դրավական այն բանի, որ
աղջիկն արդեն դրաված է: Այս դործողությունը
Ղլարում կոչվում էր «բեքի»: Նշանի օրը աղա-
յի ծնողները քավորի և քահանայի միջոցով հար-
յի աուն էին ուղարկում մի մեծ տուփ, որի մեջ
լինում էր աղամանդներով դարձրված մաաանի
և 11 հատ վարաղած «ջավուղ»: Տուփը փաթա-
թում էին մետաքսե կարմիր թաշկինակի մեջ: Ի
պաասխան դրան, աղջկա կողմից փեսային ու-
ղարկվում էր 12 «ջավուղ»: Սա նշանակում էր, որ
տղան մինչև ամուսնանալը դեռ ամուրի, այ-
սինքն՝ կենտ է, իսկ աղջկա կողմից ուղարկված
12 ջավուղը նշանակում էր, որ իր ձեռքը ստանա-
լով, աղան արդեն ղույդ ունի: Հարսն ու փեսան
նշանդրեքի առնահանդեսին չէին մասնակցում:
Նշանից հետո երկու կողմերը համարվում էին
աղդականներ և ամեն կերպ օղնում էին միմյանց:

Հին ավանդույթով, աղան հարսի տունը չը-
պետք է դնար: Դա որոշ ղղուջություն էր ջահել-
ների հավանական մերձեցմանը մինչև պսակը:
Նշանվածների ծածուկ տեսակցության փասաերը
երբեմն պատճառ են դարձել նշանի քանդման:
«Հարսանիքի դիջերը,—պատմում էր 90-ամյա Ս.
Պապովյանը,—երը նորափեսան, քավորը և փե-
սախպերը դալիս էին հարսին եկեղեցի տանելու,
հաբսը երբեմն չէր իմանում, թե երեքից որն է իր

ամուսինը: Եվ սիւսն, երբ քաղաքի հեղեղը մ
միտցնում էր հարսի ու փեսայի ձեռքերը և ա-
ստու՝ «հնազանդ ես», տղջիկը հաղիվ աչքի պոչով
տեսնում էր փեսային»:

Ղլլարում հարսանիքը կատարում էին մինչև
մեծ պատեր, սկսելով շարաթվա՝ բոլոր օրերից, բա-
ցի շար համարվող չորեքշաբթի օրվանից: Մեծ
պատեր վերջանալուց հետո նույն սկսում էին հար-
սանիքներ, բայց ոչ այն չափով, ինչպես ձմռանը:
Ձմռանը ղլլարցիին աղաա էր այգեգործական աշ-
խատանքներից, գինու վաճառքից նա փող էր ու-
նենում: Հարսանիքները ձմռանը տևում էին երեք-
չորս օր և կատարվում էին մեծ շուքով: Հարսանիքի
պատրաստությունից առաջ պայմանավորվում էին
ծախսերի մասին: Հարսանիքի պատրաստության
մեջ էր մտնում նաև հյուրերը հրավիրելու գործը:
Այդ նպատակով պատրաստում էին հրավիրա-
տոմսեր, որոնց մեջ նշվում էր, թե որ եկեղեցում
պիտի անելու ունենա պատկազրության հանգստը:
Լնգրվում էր հրավիրվող պարոնին ու տիկնոջը ի-
րենց ներկայությամբ հարգել պատկի հանդեսը,
հետո բարի լինել մասնակցելու հարսանյաց խոր-
ջույքին, որը լինելու է նշված տանը: Հրավիրա-
տոմսերը շուտ անել հասցնելու համար վաճառում
էին ձիավոր ցրիչ: Հարսանիքի անցկացման հա-
մար ունեւոր տներում վաճառում էին հմուտ խոհա-
ւարներ, սպասավորներ ու երաժիշկներ: Պատ-
րաստում էին տեսակ-տեսակ ուսանանք, անուշ-
ներ, գինիներ, Ղլլարի կոնյակ ու շամպայն:

Հարսանիքի մի օր առաջ փեսան հարսի
ասն էր ուղարկում մի մեծ խոնջա: Դա մի կա-
պոց էր, որի մեջ լինում էին նորահարսի պատկի
շորը, քոլը, կոշիկները, սպիտակ ձեռնոցները,
մոմից ջինված ծաղիկները, կեղծները և եր-
կու միջակ գլուխ շաքար: Ունեւորները նվերներ
էին ուղարկում նաև աղջկա ծնողներին: Ըստ հին
ավանգույթի, Ղլլարում փեսան պարաավոր էր
հարսին ոտքից մինչև գլուխ հագցնել:

Հարսանիքի պատրաստությունը սկսվում էր
հարսին լողացնելու ծեսով: Այս առթիվ աղջկա
աուն էին գալիս մոտիկ ազգականները, իրենց
հետ ընկելով թիվածքներ: Այդ օրը փեսային
նույնպես ածելում էին, շորերը և սպիտակեղենը
արգուկում: Երկու կողմերի տներում ամեն ինչ
կազմի էր բերվում, այն անկյունը, ուր պիտի
գտնվեր նորահարսը, վաճառուրում էին և վաճա-
գույրը գարգարում զանազան թախամաններով ու
հմայիլներով, որ նորահարսին չար աչք չգիպչի:

Փեսան իր շախմարի համար ընարում էր ամուրի
տղաներ, որոնք կոչվում էին «տղարներ»: Դրանց
գլխավորում էր փեսայից: Քավորը և քավո-
կինը հարսանյաց ծեսերի առաջին ղեմքերն էին:
Նույն քավորը ապագայում, երբ նորապսակների
ընտանիքում երեխաներ էին ծնվում, գտնում էր
նրանց կնքավորը (կնքահայրը): Այսպես քավո-
րությունը անցնում էր սերնդից սերունդ: Այս աղ-
գակցությունը Ղլլարում շատ հարգված և ընդուն-
ված էր:

Նախքան փեսային հագցնելը նրա ղգեսար՝
գգակը, չուխան, արխալուղը, դոաին, խանչալը և
այլն, գարսում էին հարսի շորերի հետ մատուցարա-
նի վրա, որն օրհնում էր քաղաքի տն: Այս ծիսակա-
տարությունից հետո փեսային ստիպելիս, հարսա-
նեկտն շորերը հագցնելիս կատարում էին ձեռակա-
նություններ, որոնք ուղեկցվում էին ներկաների
սրահոսություններով, կատակներով ուրախ մթնո-
լորտում: Այս ամենից հետո փեսան, քավորը, փե-
ստիպերը և աղարները՝ հարսանեկան ղգեստնե-
րով, սպիտակ ձեռնոցներով և սպիտակ ծաղիկ-
ները կրծքներին, նստում էին «ֆայտոն» և ուղե-
վորվում հարսի տուն: Ամրող ճանապարհին նրանց
ուղեկցում էին երեխաները, իսկ հաստակավոր մար-
դիկ իրենց բաժի ծախսերն ու բարեմաղթու-
թյուններն էին հղում հարսանիքավորներին:

Կառքում՝ փեսայի աջ կողմում, որպես նրա
պաշտպան, նստում էր քավորը, ձախ կողմում՝
փեսայից: Նրանց շրջապատում էին աղա-
ների խումբը: Առջևից կառքով գնում էր սաղան-
գարների խումբը, որը շարունակ նվագում էր,
շախմարի հետևից՝ բոլոր հյուրերը: Երիտասարդ-
ներից մեկը պարելով ձեռքերի վրա բարձր բռնած
տանում էր հարսի շորերը: Երբ շախմարը մոտե-
նում էր հարսի տանը, նրան ընդառաջ էին գալիս
հարսի ծնողներն ու աղաականները: Քավորիկնը
երիտասարդի ձեռքից իսկույն վերցնում էր հարսի
շորերը:

Փեսան, քավորն ու փեսայիցը ներս էին
մտնում և կանգնում վարագույրի առջև, որի հե-
տևը նստած էր նորահարսը: Հարսի տանը թեյով,
անուշեղենով, թիվածքներով հյուրասիրվելուց
հետո հյուրերը ցրվում էին իրենց անկր:

Մյուս, հիմնականում շառաթ, օրը հյուրերը
նորից հավաքվում էին աղջկա տանը: Ուր սպա-
սում էին նրանց երաժշտությամբ, պարերով:
«Փեսան էկավ» կանչի վրա բոլորը նեավում էին
ղեպի մուտքը: Ներս էր մանում նորափեսան իր

շքախմբով: Հնչում է երաժշտությունը: Վարադույ-
րի հետևում սկսվում էր նորահարսի ղզեսաավոր-
ման ծեսը: Նախ հարգարում էին նրա մաղերը,
որոնք քոզի տակից բարակ հյուսերով իջնում էին
ուսերին ու մեջքին: Գլխին դրում էին այուլի քողը,
որն ամրացվում էր ադամանդյա քորոցով: Մե-
տաքսյա սպիաակ շորը իջնում էր մինչև ոտքերը:
Ոտներին հագնում էին զեղեցիկ սպիտակ կոշիկ-
ներ, րարծր կրունկներով, մեջքին կապում ար-
ծաթազարդ դոտի, մաաները զարդարում ոսկե
մատանիներով, բազուկը՝ ապարանջանով, ականջ-
ները՝ օղերով, վիզը զեղեցիկ մարգարտաշտր
մանյակով:

Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, հարսին հանում
էին վարադույրի եակից և կանգնեցնում փեսայի
աջ կողմը: Հյուրերը հաաքքորովյամբ ղնում էին
նորահարսին: Արտասուքը աչքերին հաըսը հըա-
ծեշտ էր տալիս ծնողներին ու հաըադաաներին: Նա
ընդմիշտ թողնում էր հայրական տունը...

Բոլորը գուրս էին դալիս. նորապսակները նըս-
տում էին շքեղ կառք. նըանց դեմ առ դեմ նստում
էին երկու պատանիներ, որոնցից մեկը մեծ մա-
սամբ հարսի եղրայրը: Նրանց ձեռքերին են վառ-
վող կերոնները: Հյուրերը նույնպես կառք նսաած
ուղեկցում էին նորապսակներին դեպի եկեղեցի:

Ամբողջ ճանապարհը՝ աղջկա անից մինչև
եկեղեցի և եկեղեցուց մինչև փեսայի առունը, շքա-
խմբի երթը ուղեկցվում էր նվաղով, երդով ու պա-
րով: Երբեմն աղայի կամ աղջկա թշնամիները
հանկարծ մի անկյունից հարձակվում, կարում
էին շքերթի ճանապարհը և աուրուգմիոց, ծեծ-
կըոսուք սարքում, նավթոտ ավել նեաում հարսի
ու փեսայի կառքի աակ, սև կաաու ըաց թողնում,
որ իրրև նոր ղույգերի րախտը կտրեն և այլն:
Սակայն ազտպներն էլ իրենց հերթին հրացաննե-
րից կրակում էին, աղաղակում, որ փախցնեն չար
ողիններին, վախեցնեն չարամիաներին:

Նորապսակներին եկեղեցու շամքին դիմավո-
րում էր քահանան իր տիրացուի հետ: Սեղանի
մոա քահանան հարս սև փեսայի գլուխները մո-
տեցնում էր միմյանց, խաշը դնում գլխներին և տ-
ղոթք կարդում: Հետո քահանան ըոնում էր փեսա-
յի աշը և հարսի ձախ ձեռքը ու իըար միացնելով,
ասում՝ «Աոյալ ղձեռն Ծվայի և ավյալ ի ձեռն Ա-
դամա...»: Սրանով սկսվում էր պսակի արաըո-
ղությունը: Քավորն ու փեսախակը հաըս ու փե-
սայի գլխին ըոնում էին երկու թագ, իսկ քահա-
նան նըանց վղերից կախում էր մևաաքսյա թելև-

րից հյուսված կանաչ-կարմիր նարոտը, որը հա-
մերաշխության իորհրդանշան է: Նարոտի ծայ-
րերն իրար էին կպցնում մոմով: Սյնուհեակ քա-
հանան րարծր ձայնով հարցնում էր փեսային՝
«որդիս, մինչև քո կյանքի վերջը տե՞ր ես հար-
սին»: Փեսան պատասխանում է՝ «այո», որից հե-
տո հարցնում էր հարսին՝ «Դուսար իմ, մինչև քո
կյտնքի վերջը հնազա՞նդ ես քո տմուանուն»: Հաըսը ի
նշան հնազանդության գլուխը խոնադ-
հում էր: Հետո քահանան վերցնում էր դինու րա-
ծակը և տալիս խմելու նախ փեսային, ապա հար-
սին:

Վերջում քահանան շնորհավորում էր նորա-
պսակներին, ասելով՝ «մի րարծի ծերանաք, պա-
րի սհաթի իլի», որով և վերջանում էր պսակա-
ղությունը ծեսը: Սկսվում էին շնորհավորանքներ,
համրույրներ, աչքալուսանքներ:

Հնում եկեղեցուց դուրս գալիս սովորություն
կար նորապսակների գլխավերևում սպիաակ ա-
ղավիններ արձակել և արծաթե դրամ շաղ աալ:
Փեսայի տունը չհասած, նորապսակներին դիմա-
վորում էին քայլերդով: Քավորը գոան վերեր
«խանչալով» խաշ էր դծում, իսկ նորափեսան
շմքում դրած ափսեն ջարդում էր ոաքի հաըվա-
ծով, ի նշան այն րանի, որ նա ընտանիքի գը-
լուխն ու պաշապանն է: Ներսում նրանց դիմավո-
րում էր փեսայի մայրը՝ օրհնելով ու համբուրելով
աղայի ու աղջկա թշերը, նըանց աչքերիցը հը-
րամցնում և գլխների վրա խունկ ծխում:

Փեսան, հաըսը, քավորն ու փեսախակը
կանգնում էին աան ճակաաամասում, նրանց
առշև ըերում էին սպիաակ սփոոցով սեղան՝ վը-
ըան դաաարկ մատուցաըա: Աղդականներից
մեկը կանգնում էր հաըսի ու փեսայի մոա, ձեռ-
քում ըոնած խոշոր րածակներով ուրիշ մատուցա-
րան: Մի-մի րածակ աալիս էին հարսին ու փեսա-
յին: Հանդեսը սկսվում էր: Հյուրերը հերթով
մոտենում էին նորապսակներին և շամպայնով
փրփրացող րածակով շնորհավորում՝ ապաըի սհա-
թի իլի, միասին պաոավեք, րախաավոր իլեքո:
Յուրաքանչյուրը մի որևէ նվեր է դնում սեղանի
մատուցարանի վրա՝ թեյի արծաթյա սպասք, ոս-
կեղեն, արծաթյա իրեր. և այլն: Յուրաքանչյուր
րածակի վրա երաժշտությունը աուշ էր նվա-
ղում:

Այնուհեակ մի սենյակում սկսվում էին պա-
րերը, մյսաում՝ թղթախաղը, երրորդում՝ կանայք,

**տախտիկնոջ հրապերով թեյ էին խմում, թխվածք-
նիւր ու անուշեղեն ճաշակում:**

Վերջնական գալիս էր ընթրիքի ժամը: Պարերը, թզթախսզը, ամեն ինչ գազարում էր: Խնջույթի սեղանները սուգասում էին հյուրերին: Թագավորն ու թագուհին (փեսան և հարսը) գրադեցնում էին սեղանի վեթին գլուխը, նրանց ծնողները, քավորը, փեսախպերը, քավորկինը և մյուսները գրավում էին փրենց հաակացված տեղերը հարս ու փեսայի մոտ: Բոլոր օրերի խնջույթի սեղանները ղեկավարելու համար ընարում էին փարձված թամազա (դոլիրաշի):

Առաջին բաժակը խմում էին հարս ու փեսայի պատվին, Բոլորը վեր էին կենում և սկսվում էին րարեմատողությունները, Այնուհետև խմում էին ծնողների կենացը, հերթով բոլոր հյուրերի կենացը, Իրար եանից բերում էին աաք-տաք ճաշեր, խորտիկներ, եփած կարմիր ձուկ, աապակած վառեններ, «դըյմով փլավ», հնդկահավի աապական և այլն²։

Ներկաների կենացից հետո, Թամադան առաջարկում էր իմել րացակաների կենացը՝ «Չնայած նրանք այս ժամին այստեղ չեն, բայց սրտերով մեղ մոա են»։ Հետո խմում էին ճանապարհում դանվողների կենացը, որ նրանք ողջ-առողջ աեղ հասնեն և դործերն էլ աջողակ» լինի։ Խմում էին սիրահարվածների կենացը, նաև վերացական կենացներ։ Օրինակ, հյուրերից մեկը առաջարկում է Արեգակի կենացը՝ «Զէ որ նա սաղ աշխարհին կյանք տվողն ա, Թե որ նրա կենացը չիմեք, նա մեր վրեն կհրսվի (կրարկանա) և լույս չի տա», լուսնի կենացը և այլն։

Ընդունված էր, որ հարսի հեռ փեսայի տուն էին դնում հարսի ընկերուհիները, իսկ աղ-դականները մնում էին աղջկա աանը: Այդ դի-շերը մեծ քեֆ էին անում և աղայի և աղջկա աանը: Եթե աղջկա ծնողները չբավոր էին, քեֆ չէին սարքում, այլ միայն թեթև հյուրասիրություն: Սակայն փեսան անպայման քեֆ պետք է սար-քեր, ղլարացիներին ղարմացներ, թեկուղ և մեծ պարաքերով:

² Սովորութիւն կար (հարսանիքներին, քեֆերին), երբ սեղանին մատուցվում էր հնգկահալը, որեւէ մեկը կատակի համար կարում էր Վերդ-Կուրիչ հետուքամասը և թղթի մեջ փաթաթած ծածուկ զննում հյուրերից որեւէ մեկի գրպանը: Քիչ ժամանակ անց հայտարարում էին, թե տնհետացել է հնգկահալի այդ մասը, ում գրպանից որ դուրս էր դալիտային, նա պարտավորվում էր մոտ ժամանակներում քեֆ կազմակերպել և ներկաներին իր տուն հրավիրել:

Հարսանիքը վերջանալուց հետո, երբ հյուրերը ուրախ տրամադրությամբ ցրվում էին, նորապսակները առանձնանում էին և մտնում առսուգաստ: Հարսի ավագ քույրը, նախքան այդ, որոշ խրատներ էր տալիս քրոջը՝ փեսայի ծնողների և ընտանիքի մյուս անդամների նկատմամբ վերաբերմունքի շուրջ և այլն:

Նորապատկաների համար նախօրոք պատրաստում էին մաքուր անկողին, իսկ անկողնու մոտ դնում անուշեղեն: Կար հարսի կուսությունը ըստուգելու սովորութիւն: Առավոտյան, երբ նորապատկաններն արթնանում էին, հարսի քույրը առաջինն էր մտնում ներս և Քրարի լույս» ասելով, հավաքում իր հեղձով փուած սավանը, որի վրա պեաք է լիներ կուսության նշանը: Այն իսկույն ցուլց էր աւելում փեսայի մորը: Սա շնորհաւորում էր հաւսին և համբուրելով ասում՝ Շնաա ապրես աղջիկս, նամուսդ պահել ես: Իրանից հետո նշանով սավանը փաթաթում էին մի շորի մեջ և մի մորթած հավի հետ ուղարկում աղջկա մորը չքաջալուսանք: Ի պատասխան դրան, հաւսի մայրը փեսայի առն էր ուղարկում որշաա-հալվա, որը խորհրդանիշ էր նորապատկաների քաղցր կյանք ունենալու:

Եթե պառահում էր, որ աղքիկը գույս չէր լի-
նում, նրան անպատվում էին և մեծ մասամբ եա
ուղարկում հորանց աուն՝ հետը դնելով բերած
րաժիէքը:

Հարսանիքից մի շաբաթ անց հարսի ծնող-
ները «խնամապահիվ» էին սարքում ի պատիվ
խնամինների: Պաասսիան-պաավասիբլուն կա-
նաչառում էին նաև փեսայի ծնողները:

Հարսը ամուսնու առնը սկզբում ծանր դոժեր չէր կատարում, լվանում էր ամուսնու և նրա ծնողների ոտները, առնն էր մաքրում, ջուր բերում, լվացք անում և այլն: Ըսա հին սովորության հարսը ընամանիքի անդամների հետ չէր խոսում: Նա խոսում էր միայն իր ամուսնու հետ, երբ առանձին էին: Խոսում էին երբեմն նաև առան փոքրերի, սկեսրոջ հետ, իսկ սկեսրայրի հետ խոսելն ընդունված չէր, արտահայտվում էին միայն գլխի զրական կամ րացասական շարժումներով:

Հայ լուսավորչական եկեղեցու օրենքով, ապահարդան չէր թույլատրվում, նույնիսկ եթե կինը «շորամեջք» (բեր) էր: Այդպիսի դեպքում հաճախ դիմում էր իր հաճադաա մորը և օգնություն խնդրում: Մայրը և աատը դիմում էին դանադան միջոցների, աղջկա մեջքին «քիլլա» էին դցում, ուր

շատ ցավոտ է եղել, ուխտ էին անում, սրբերին նվերներ խոստանում, գրրացի դիմում, «կիր» տնում և այլն:

Մի շաբաթ անց, նորապսակները հրավերներ էին ստանում իրենց մոտիկ աղդականներից, ինչպես ասում էին Ղզլարում, «ղոնաղլուղներ» էին սարքվում նորապսակների և խնամիների պատվին:

Բաժինք: Ազգա Երաժիշտը (օժիտը) բաղկացած էր լինում կենցաղային անհրաժեշտ իրերից: Բաժինքի մեջ մտնում էին երկու մեծադյա մահճակալ, անկողնու բոլոր պարադաները, շորի պահարան, իրերով լի սնդուկ, մեկ կամ մի քանի խալի, Եկոմոդ, ճաշի և թեյի ամանեղեն, երբեմն և անասուններ՝ կով, դոմեշ, ձի, կառք և այլն:

Տղաքերք և կնուկ: Ղզլարում սակավ էին ամուսինները, այդպիսիներին Ղզլարում անվանում էին «շորակալիներ»: Նույն մականունը դնում էին և նրանց, ովքեր ամուսնացած էին, բայց երեխա չունեին: Երեխա փրացնելը համարում էին ասածու հակառակ դործ, պառավները ասում էին՝ «Երեխա փրացնողը շաա մենձ մեղկ ա կործում, նրանից աստված խոռվ ա կամ և էլի երեխա չի ասած»:

Ղզլարում երեխաներ շաա էին ունենում, մինչև 10—12, մանավանդ չքավոր բնաանիքները: Երեխան ապաղա օղնական էր դիտվում, աշխատող ձեռք: Այդ առթիվ ասում էին՝ «էհ, բալամ, էտ պանը մեր կամքից տուս ա, ասածու տվածն ա»:

Հդի կնոջը (կամ պատճառավորին) ամեն ինչ ուսեցնում էին և սախում ասան դործ անել, շատ շարժել, որ հեշա ազատվի: Միայն չէր թուլլարվում ծանր իրեր բարձրացնել, սենյակում մենակ մնալ կամ մութ դիշերով դուրս գալ, որ «շարքերը չկախարդեն»: Մեծ կանայք դանաղան նշաններով աշխատում էին դուշակել ապաղա երեխայի սեռը, այսպես՝ եթե ծննդկանի փորը հավաք է, երեխան աղա կլինի, եթե փոված՝ աղջիկ կծնվի և այլն:

Երկունքի ցավերով բոնված ծննդկանին «օղենելու», ծննդարհրությունը «հեշատցենելու» նպատակով, ասան մեծահասակ կանայք ավյալ սենյակի դռները և բոլոր փակ իրերը՝ պահարանները, դզրոցներն ու արկղները բաց էին անում, բարձի տակ որևէ սառը մետաղ՝ դանակ կամ խանչալ ու ավեհարան էին դնում և այլն: Ծնունդի և երեխայի ուշացման դեպքում, ըստ հին սովորության,

հրացանից կրակում էին, որի ձայնից պետք է ծննդկանը «վախենար» և իսկույն ազատվեր: Ազոթում էին՝ «Մեղա քեզ տեր, մեղա քեզ: Չար աչքը կրակն ինդնի, վառվի: Սուրը Գրիդոր Լուսավորիչը քեզի պահապան լինի, շար աչքից, շար լեզուից, շար սհաթից ազատի, շար աչկը կրակն ինդնի, խորովվի: Ամեն»:

Տղամարդկանց ներկայությունը այդտեղ արդեված էր: Երեխային ընդունելուց հետո, տաամերը նրան ադում էր: Աղը համարվում էր առողջարար միջոց և պաշտպան «շար ողիններից»: Երեխայի ծնվելուց հետո, «մանկական ընկերք» թաղում էին բակի մի անկյունում, որ մարդու ոտք չդիպչի: Ծննդկանին պառկեցնում էին անկողնում և խնամում ինչպես հիվանդի: Կարած պորտը փաթաթում էին և յոթ օր պահում ասան, որից հետո նեհում էին հոսող շրի մեջ: Տաամերը շտապում էր ավետել հարազատներին, որ աշխարհ է եկել բնատանիքի նոր անդամը, որի համար նա վարձաարվում էր: Տղայի ծնունդը ընդունվում էր մեծ ցնծությամբ:

Հնում աղա զավակի ծնունդը ավեհում էին հրացանաձողությամբ:

Ծննդկանը քառասուն օր արևի լույս չպետք է անեսներ: Մինչև քառասունը ծննդկանին ասանը մենակ չէին թողնում, որ «շարքերը ներս չմրանեն և չվախեցնեն նրան»: Չկնքված երեխային անմաքուր էին համարում, դրա համար էլ չէին հանդաանում, մինչև երեխային չմկրակեն: Հայրը նորածին երեխային չէր մոտենում և չէր գրքելում մինչև նրա կնքվելը: Երեխայի մկրտությունը Ղզլարում որոշակի ժամանակ չունեի:

Կնուկը կաաարվում էր եկեղեցում: Սակայն նաև երեխայի ասանը, որպիսի գիշումը արվում էր հաակապես ունեոր ծխականներին: Այդպիսի դեպքերում լողավաղանը եկեղեցուց ասնում էին նորածնի տունը: Մկրտության արարողության ժամանակ քավորը (կնքավորը) երեխային վերցնում էր իր թևերի վրա, քահանան աղոթք էր անում, հանում երեխայի շորերը, դնում ավտղանն ու լողացնում: Ջուրն անշուշա տաք պիտի լիներ: Լողարանից հանելով, քահանան երեխային դնում էր քավորի ձեռքերին փոած մաքուր սավանի վրա, որով իսկույն բարուրում են փոքրիկին: Մկրտող քահանան վերցնում էր մեռունի աուփը և աշ ձեռքի երկու մասներով խաչած քսում մանկան ճակատին, ափերի մեջ, կրծքին, ոտքերի աակ, մեջքին, թիկունքին և ամեն անդամ հաաուկ աղոթք

ասում: Այնուհետև, քահանան վերցնում էր քա-
վորի բերած նարոտը, օրհնում և օղակաձև անց-
կացնում մանկան վիզը: Նարոտը ռազկացած էր
կարմիր և կանաչ գույնի մետաքսաթելերից: Կար-
միր թելը նշանակում էր կյանք, կտնաշը՝ սերնդի
շարունակություն: Երեխային լողափողանում
մկրտելիս, հին սովորությամբ, ավաղտնի մեջ մե-
տաղյա դրամ էին գցում, որը նորածնին «չարի-
քից» ազատ պահելու հնարներին մեկն էր:

Երեխային եկեղեցի ամենելու ժամանակ, եթե
հանապարհին բործրաստիճան պաշտոնյա կամ
հարուստ մարդ էր պատահում, ասում էին՝ «Երե-
խան մեծ կամ հարուստ մարդ կլինի», իսկ աղ-
քատ մարդու պատահելիս, ասում էին՝ «Երեխան
աղքատ կլինի»: Նրանց վերադարձին անհամբեր
սպասում էին տանը: Երբ քաղնիքն ու քահանան
ներս էին մտնում, քաղնիքը տատմոր ձեռքից
վերցնում էր նորածնին և մոտենում երեխայի մոր
անկողնուն: Նա մորն էր հանձնում երեխային,
մանկան վրա դրած էր թանկագին շորացու՝ նը-
վեր-աչքալուսանք ծննդկանին: Շուրջը հավաքված
մոտիկ աղջկանները, ներկաները շնորհավորում
էին և նվերներ տալիս նրան: Հյուրերին պատվում
էին ճոխ ճաշով: Չկանգնած երեխաների մահվան
դեպքում, նրանց թաղում էին առանց արարողու-
թյունների:

Որպեսզի երեխային «չար աչք» չկալի, նրա
օրորոցից կախում էին զանազան հմայիլներ, իսկ
երեխայի վզից՝ խաչ և «աչքահանուկ»: Աչքից
հիվանդացած երեխային լոժկում էին պառավ կա-
նաչք, նրանք յոթն անգամ «Հայր մեր» էին կար-
դում, սե կոթով դանակի վրա երեք անգամ թքում
ու քսում մանկան ճակատին, աղոթում: Այդ դա-
նակը դնում էին երեխայի դլիտի տակ, իսկ մյուս
օրը շուրն էին դրում: Եթե մի օտար մարդ մաներ
ու երեխային օրորոցում տեսներ, նրա դնալուց
հետո շնմբի հողից վերցնում ու քսում էին երե-
խայի ճակատին, իրեն այդ մարդու աչքը խա-
փանելու համար:

Ծննդկանին ուտեցնում էին մեղրով ու դար-
չինով պատրաստած խավիժ: Դրա մասին այն
կարծիքը կար, որ այն ուժեղ սնունդ է: Ծննդ-
կանի կաթը ավելացնելու նպատակով նրան
տալիս էին կովի կամ դոմեշի կաթ ու անուշ ջուր:
Կաթի պակասության դեպքում վարձում էին ծրծ-
մայր: Աովորարար սրանք շատ էին մերձենում
մանկան և ապաղայում դրեթե ասարերություն
չէին դնում սրանց և հարազատ երեխայի միջև:

Կրծքի կաթը ցամաքեցնելու համար մայրը ռս-
տինքները պինդ կապում էր: Երբ երեխան քիչ մե-
ծտնում էր, նրան տալիս էին շաքարաջրով խառը
կովի կաթ և թրջած պաքսիմատ: Մայրը իր երե-
խային կերտկրում էր երկար ժամանակ՝ 2—3
տարի: Այն հետապնդում էր նաև չհիանալու
նպատակ: Երեխային կրծքից կտրելու համար դա-
նազան միջոցների էին դիմում: Ընդունված էր
կրծքին սրճի թոնձրունք կամ դառը խինին քսելը,
որից երեխան զզվում էր և դադարում ծծելուց: Դի-
մում էին և այլ միջոցի. մայրը մի քանի օրով
գնում էր իր հորանց տուն, և երեխան մոր սախնքը
մոռանում էր:

Երեխային լողացնում էին օրընդմեջ, ռացի
չորեքշաբթի ու կիրակի օրերից: Երբ երեխան ա-
ռաջին ատամն էր հանում, սկսուրը հրավիրում
էր մոտիկ ընտանեկաններին, նրանց ներկայությամբ
փոքրիկին նստեցնում հատակին փռած դորգին և
պնակով դիմացը դնում շաքարով և չամիչով քաղց-
րացրած խաշած ցորենի հատիկներ: Բացի այդ,
երեխայի ապաղան դուշակելու համար, նրա առջև
դնում էին զանազան իրեր՝ գիրք, մատիտ, մկրատ,
մատնոց և այլն: Երեխային շրջապատողներն ու-
շի-ուշով հետևում էին, թե երեխան այդ առար-
կաներից որը կընտրի ու կվերցնի իր թաթիկնե-
րով: Եթե փոքրիկը վերցնում էր մկրատ կամ
մատնոց, ասում էին դերձակ կլինի, իսկ եթե մա-
տիտ կամ գիրք՝ ուսումով մարդ, վարժապետ կամ
դրոդ: Երկար ժամանակ չխոսող երեխային առ-
նում էին եկեղեցի, աղոթում էին և սրբերից մեկի
առաջ կախում արծաթե լեզու այն հույսով, որ
երեխան շուտով պիտի խոսի: Երեխայի առաջին
խոսելիքներն էին՝ վեդր, դնդակը, ախկիկը, շը-
նիկը և այլն:

Ծննդարեւոթյունից հետո մայրը քառասուն
օր ոչ մի բանի ձեռք չպիտի տար: Հին սովորու-
թյամբ, քառասուն օրվա ընթացքում հարսին չէր
թույլատրվում խմոր հոնցել, կերակուր պատ-
րասանել, որովհետև նրան անմաքուր էին համա-
րում: Քառասունքը լրանալուց հետո հարսին լո-
ղացնում էին, 40 հացի դալով շուր չափում ու
լցնում էին նրա վրա, որից հետո նրան ուղար-
կում էին եկեղեցի, որ մի զույգ մոմ վտոխ ու փա-
րատվի: Այդ ընթացքից հետո միայն նրան
թույլատրվում էր ճաշ պատրասանել, խմոր հոնցել
և այլն:

Երեխային մկրանելիս, նրան որեւէ անուն էին
տալիս: Այդ անունիս քահանան մեծ մասամբ

նկատի էր ունենում ծնողների ցանկությունը և եկեղեցական օրոքոցը: Հին սովորությամբ հայ ընտանիքում առաջնեկ աղային աալիս էին պապի անունը, իսկ աղջիկ երեխային՝ աաաի անունը: Հաջորդ երեխաներին անվանում էին այն սրբի անունով, որի անվանակոչությանն էր համընկնում այդ շարաթվա օրերից մեկը: Դրանով պեաք է միայն ռացատրել այն փասար, որ Ղզլարում շատ էին Աննա, Մարիամ, Օվսաննա, Գրիգոր, Մկրտիչ, Կարապետ, Օվսաննա, Սարգիս և այլ անուններ և, ընդհակառակը, ավելի քիչ՝ Վարդան, Գուրգեն, Հրայր, Տիգրան, Անահիտ, Գոհար և և այլ անուններ:

Հիվանդություն և բժշկություն: Հնում Ղզլարում բժիշկներ չկային: Հիվանդությունները բուժում էին ժողովրդական հեքիմները, որոնք դիտեին շատ ու շատ բույսերի բուժիչ հատկությունները և գրանց հյութերից պարաստում էին զանազան դեղեր: Հեքիմների գիտությունը ժառանգարար անցնում էր սերունդներին: Նրանց դիտելիքներն ու ձեռք բերած փորձը այսօր էլ հեաաբրբրում և օդնում են բժշկական գիտությանը:

Հեքիմները բուժում էին զանազան վերքեր, կոտրվածքներ, անդամալուծություն, ներվային հիվանդություններ, կանացի հիվանդություններ և այլն: Ժողովրդական բժշկության մեշ օդտադործվում էին զանազան բույսեր, տիզմի տեսակներ, խաշիկներ, քսուքներ, ազրուկներ, օձի և մեզվի թույն և այլն: Սակայն մի շարք հիվանդություններ, պարզ է, չէին բուժվում, այդ պեպքում մարդիկ ճարահաաայալ դիմում էին գըրբացների ու ֆալշիներին:

Ղզլարում և շրջանում ամենաաարածված ու ամենադաժան հիվանդությունը «դոզցոցն» էր (մալարիա): Մինչև 1919 թ. Ղզլարում բժշկական հսկողություն դրեթև չկար: Վաա էր քաղաքի սանիտարական վիճակը: Իր հուշատետրում լև Նիկոլակիչ Տոլստոյը (1851—53 թթ.) նշում է, թե ինչպես մեկ օր նա իրեն վաա է զգացել ու դիմել է բժշկի: Նրա համար դժվարությամբ է Ղզլարում բժիշկ ճարվել, որի մասին նա գրում է՝ «Բժիշկը տգետի մեկն էր, ըայց նա ուզեց ցույց տալ, որ ինքը դիտակ է»: Ամեն աարի կրկնվող շրհեղեղների հեաեանքով Ղզլարի մոաակայքում առաշանում էին ըազմաթիվ ճահիճներ, որոնք մալարիայի տարածման պատճառ էին դառնում ողշ շրջանում:

1887 թ. «Терские ведомости»-ի համա-

ձայն Ղզլարում ծնվածների թիվը հասնում էր տարեկան 274-ի, մեռածներինը՝ 439: Մեկ ուրիշ փասաաթղթի՝ բժշկապես Ռոմանոս Միշվելյանի արձանագրության տվյալները հետևյալն են.

Թվականներ	1890	1892	1899
Ծնվածներ	193	227	309 հոգի
Վախճանվածներ	335	441	499 հոգի

Տվյալներից երևում է, որ Ղզլարի բնակչությունը աաաիճանական ոչնչացման վաանդի առջև է կանգնած եզել: Միայն սովետական կարգերը (1919 թ.) կանխեցին այդ աղեար: Շաապ միջոցներ ձեռնարկվեց թե՛ բժշկական և թե՛ սանիտարական ուղությամբ, որոնց շնորհիվ կարճ ժամանակում Ղզլարում և շրջանում մալարիան վերացավ:

Անցյալ դարի 60-ական թվականներից մինչև մեր դարի սկիզբը Ղզլարում նշանավոր բժիշկներ են եզել Անանիա Սուլթան շահր և Մարտիրոս Դուգլանը: Անցյալ դարի 80-ական թվականներից մինչև 1920 թվականը Ղզլարում գործել են նաև զինվորական բժիշկ Գոդկրդյանը, մանկարարձուհի Օվստննա Սուլթանյանը և հայտնի բժշկապետ Ռոմանոս Միշվելյանը, որը ջանք չի խնայել փոքրի շատե բարեկամելու առողջապահական դործը: Նրա ջանքերով 1890-ական թվականին Ղզլարում ըացվեց ժողովրդական հիվանդանոց, ուր սպասարկումը անվճար էր:

Դարի սկզբին Ղզլարի բժշկական կադրերն ալելացան աեղական և եկվոր՝ հայ, ռուս և օս բժիշկներով: Հաակապես աշքի բնկան հայ բժիշկներ Գեորգ Քալանթարյանը, Գրիգոր Բազդասարյանը, Զաքարյանը (եկվոր), Կարա-Մուրզան (եկվոր) և աոամնարույթ Գ. Գյուրջյանը, ռուս բժիշկներից՝ Ննիկեևը և Կուլակը:

* * *

Ղզլարում և նրա շրջանում ամենաաարածված ու ալերիչ հիվանդությունը, ինչպես նշվեց, դոզցոցն էր, որի վնասները շատ մեծ էին: Մալարիայով հիվանդին իսկույն պառկեցնում էին, մարմնին քսում սխաորով քացախ կամ օղի, լավ շփում ու աաք ծածկում, որ քրանի: Այս դործողությունը կրկնում էին մի քանի անդամ: Այնուհեաև հիվանդին կերցնում էին եփած սերկևիլ, կարմիր գինին և պղպեղը միասին եփում և տաք

Բկացալ (անդինա): Սրա դեմ ամենալավ միջոցը կիրորեն էր, այն ամբողջությամբ ծածուկ էին և ուսեցնում հիվանդին: Պտուղիկան միջոց էլ կար: Հիվանդին նստեցնում էին տան շեմքին, շորի փեշով կոկորդը թափ էին տալիս և կոկորդի խուկերը ջարդում շաքարի կտորով: Դրանից հիվանդը թեթևություն էր ղդում:

Թոքախա հիվանդությունը շատ էր տարածված և բժշկությունն անդոր էր դրա դեմ: Այնուամենայնիվ, կային ժողովրդական բժշկության որոշ միջոցներ: Օրինակ՝ հիվանդին խմեցնում էին նոր մորթած աավարի աաք արյուն կամ, ամեն առավոտ հիվանդին խմեցնում էին ձիու աաք կաթ, որը որոշ չափով թեթևացնում էր հիվանդի հազը: Շատ հին միջոցներից էր թոքախաավորին ախոոոոո նստեցնելը, ուր նա շնչում էր անասունի աղբի հոար: Սակայն սրանք անդոր միջոցներ էին: Թոքախաավորներից շատ քշերն էին ազաավում, մեծամասնությունը դաաաաարաված էր մահվոն:

«Մայաաի» (փորհարի իմաստով): Այս վարակիչ հիվանդությունը, որը ճանաչվում էր հաստ աղիքի բորբոքումով, արյունալուծումով և աղիքների սասաիկ ցավերով, ավելի ենթակա էին երեխաները: Բժշկության լավ միջոցներից էր օրտկան մի քանի անգամ հում ձվի սպիտակուց կու աալը:

Խոլերայի դեմ բժշկությունը նույնպես շատ անդոր էր: Միակ բանը, որ արվում էր, մաքրություն պահանջելն էր: Հիվանդի աան շորս կողմը կիր էին ցանում, խարուկներ վառում: Անպայման այրում էին նաե մահացածի շորերը: 1830 և 1892 թթ. ամոան խոլերայի սոսկալի համաճարակի հետեանքով այդեգործական աշխաանքները իսպաու կանդ առան, այդիները մնացին անմշակ ու անաեր:

Բծավոր աիֆի ժողովրդական բուժման միջոցներից էր հիվանդի մարմինը նոր մորթած այծի կամ ոչխարի մորթու մեջ փաթաթել և վեց-ութ ժամ պահելը: Երբ քրաինքի կաշուությունը և ծանր հոար անցնում էր, դա նշան էր, որ հիվանդը լավանում է: 1918 թ. ամոանը Ղլարում բժավոր տիֆից շատերը մահացան:

Կոաւվածֆի դեպքում դիմում էին հեքիմի: Աա ձվի դեղնուցից և աղից քսուք էր պատրաստում, քսում էր լաթի վրա ու դնում կոարված տեղը: Ապա նրա շորս կողմից դնում էր շորս երկար տախաակներ և ամուր կապում: Կոարված ոսկորը մեկ ամսվա ընթացքում պեաք է կսլեր,

սակայն պատահում էր, որ ավելի երկար էր տեում: Շուա էր կաշում դարնանր:

Օձի խայթոցի ժամանակ խայթված մասից վերե պինդ կապում էին շորով (թաշկինակով, սրբիշով), որ թույնը շտարածվի մարմնի մեջ: Ապա խայթված մասը սուր դանակով կտրում էին և կտրած վերքից ծծում արյունը: Ղլարի շրջանում ապրում էր մի պառավ կին, որն իր թքով բուժում էր օձից խայթվածներին:

Հոգեկան հիվանդությունները բժշկելու համար դիմում էին դրաացների, ֆալլիների, որպեսպի իմանան, թե ինչ կախարդանքով բուժեն: Եթե «փալը» ցույց էր տալիս, որ հիվանդությունը վախի հետեանք է, այդ դեպքում եկեղեցու յոթ սրբապաակերների տակից վերցնում էին վառված մեղրամոմերի մնացորդները և տուն բերում: Փալչին մոմերը հտլում էր մի կտթսալի մեջ, մտղր բոնել էր աալիս հիվանդի երեսին՝ աաք մոմի ցայտերից երեսը պաշտպանելու համար, հիվանդի ծնկներին դնում էր խոր ամանով ստոր ջուր և հալած մոմը թափում այդ ջրի մեջ: Հիվանդը սարսափում էր սառը ջրի մեջ աաք մոմի ընդունած տարօրինակ ձեերից, և այսաեղ սկսվում էր կախարդանքը, այդ աարօրինակ մոմաձեերից փալչին դանաղան դուշակություններ էր անում: Վախեցած տեղում հիվանդի ներկայությամբ դեանին մեխ էին խփում և վրան ձու կոարում: Հալած մոմը երեք գիշեր իրար վրա դնում էին հիվանդի դիաատակը, շորբորդ օրը դցում հոսող ջրի մեջ:

Եթե հիվանդի վախը մեոելից էր, ասում էին՝ «առվահ ա», հիվանդին աանում էին դերեղմանատուն, հանդուցյալի դերեղմանի վրա լվանում երեսն ու ձեոքերը, սրաին ջուր սրսկում, իսկ շլնքին սառը ջուր լցնում, որ հիվանդը «սարսափի»: Այս միջոցներով հիվանդի միջից վախը «հանում էին, լավացնում»:

Կայծակնաաե եղած մարդուն պառկեցնում և մարմինը հողով ծածկում էին: Մի երկու ժամ մնալուց հետո նրան հանում էին:

Հաբբավսր բժշկում էին դոլորշիով: Մի ամանի մեջ լցնում էին եոտցրած շուր, հարրուխով հիվանդը դուխը ծածկում էր վերմակով և շընչում դոլորշին: Գլուխն ու երեսը սասաիկ քրտնում էին: Մի քանի անգամ այս կրկնելուց հետո, հիվանդը թեթևություն էր ղդում:

Գլխի մազերի քափվելու դեպքում էին մածուն, մաղեղի արմատները լավ արորում և թողնում մի ժամ, որ շորանա: Ատա աաք շրով

լվտնում էին գլուխը: Մաղերն ամրացնելու համար գործ էին ածում նաև ձվի դեղնուց: Դեղնուցով մագերն այնքան էին տրորում, որ փրփուր դուրսանա: Զորանալուց հետո դուխը լվանում էին ատք ջրով:

Արյուն առնելը նույնպես տարածված էր, այդ անում էին այն դեպքում, երբ մարմնի մի անդը ցավում էր կամ ուռչում: Այս դործողությունը կատարում էին նշաարով: Եթե երակը չէր բռնել, ցաված տեղը ծակում էին և արյունը հոսեցնում: Արյուն էին հանում և աղրուկների միջոցով: Այդ գործով գրադվում էին անդական «գալլարները» (վարսավիրները), որոնց արհեստանոցներում միշտ լինում էին աղրուկներ (ստուլուք):

«Չաբ աշխի» դեմն առնելու միջոց էր համարվում աղոթքը, կախարդական թալիսմանն ու հրամայիները, որոնք կախում էին կախարդվածի վրից կամ կապում նրա աջ թեփն: Ոգիների և սրբերի սիրաը շահելու համար հավատացյալները կատարում էին ծնկաչոք աղոթքներ, ուխտեր, մատաղներ, խոստումներ և մոմ էին վառում սրբերի առջև:

Հայ հավատացյալները իրենց տներում օրհնած ջուր էին պահում: Ամեն տարի Մկրտության օրը այդ ջուրը նորոգվում էր: Երբ ընտանիքում մեկը հիվանդանում էր, նրա մարմինը շփում էին օրհնած ջրով:

Օգտագործվող դեղաբույսերն էին. կարմիր վարդը՝ լյարդի հիվանդության դեմ, սպիտակը՝ սրտի: Կտավհաաի ձեթը՝ թոքերի, աղիքների, երիկամների մի շարք հիվանդությունների բուժման և մաքրման համար: Ոսպի և սիսեպի ջուրը հրաշալի միջոց է շաքարախտի դեմ: Մասուրը դործ էր ածվում սակավարյունության դեպքում, ընդհանրապես կաղդուրիչ միջոց էր համարվում: «Հավաշիվան»՝ սրտի համար, ուրցը՝ լյարդի, աղիքների, սրտի, ստամոքսի հիվանդությունների, ճշուլի յափրաղը՝ վերքի համար, մեղվի թույնը՝ ոսկրացավի դեմ և այլն:

Չափադանց օգտակար է մեղրամոմը: Հնում մեծահասակները օգտագործել են մեղրամոմի ծամոն, որը կարդավորել է շնչառությունը: Մեղրը, մանավանդ նրա մոմաթերթը ընդունվում էր որպես ուղեղի սնունդ:

Օդատադործվում էր նաև շիրը, որով բուժում էին տնտեսանների կաշվի ուռուցքները, քսուք էին պատրաստում և քսում անասունի վերքին: Անա-

սունի քոսը բուժում էին վերջինիս գոմում առանձնացնելով և գոմի սեջ շոր գոմաղբից (թեղակից) կրակ անելով, որ թանձր ծուխ ստացվի: Մուխը բուժում էր կենդանու կաշվի քոսոտ մասերը:

Մաճ և քաղաւ: Հոգեվարքի մեջ գտնվող հիվանդի տանջանքները թեթեացնելու նպատակով երգիկը և սենյակի ղոնները լացում էին, որ, իրրև, հոգեառ Գաբրիել հրեշտակապետը ներս մտնի կրգիկից ու մեռնողի հոգին առնի: Հավատում էին, որ հոգին մարգու բերանից է դուրս գալիս: Մահացողին թույլ չէին տալիս, որ գուռ կողմը նայի, նրան ջուր էին տալիս և մյուս կողմը շրջում:

Համողվելու համար, որ հիվանդն արդեն մահացել է, լսում էին նրա սրտի բարախումը կամ բերանին հայելի էին մոտեցնում, մատի եղունգներն էին սեղմում ու լաց թողնում: Եթե եղունգն իր դույնը չէր փոխում, ուրեմն արյունն արդեն չի դործում, մարդը մեռել է: Միայն այդ ժամանակ էին հանդուցյալի աչքերը փակում, որ «աշխարհի ըարիքները շտեմներ և կարոտով չդնար»:

Մեռնողի կրծքին դնում էին հաց, նշխարք, որ բերում էր քահանան, իսկ ձեռքի մեջ դնում էին մոմ և թաշկինակ:

Մեռնող տղամարդուն լողացնում էին տղամարդիկ, իսկ կանանց՝ կանայք: Մեռելին լողացնում էին աաք ջրով և օճառով: Մեռելի հասակը չափում էին թելով, որը դնում էին գագաղի մեջ: Լողացնելուց հետո հանգուցյալին դնում էին սեձ դանին և սկսում նրան պատանքել: Նախ հագցնում էին նոր սպիտակեղեն և ապա իր տոնական շորերը, կոշիկները: Եթե հանգուցյալը պտտվավոր տնձնավորություն էր և ուներ շքանշաններ, այդ էլ էին դնում կրծքին, իսկ կանանց, բացի դեմատից, դարդարում էին նրա կողմից կյանքում գործածած բոլոր դարգերով, լինել դա արծաթ, թե ոսկի: Հավատում էին, որ հանգուցյալը հանդերձյալ կյանքումն էլ դրանցից պիտի օգտվի:

Տնից և եկեղեցուց հանգուցյալի դադաղը դուրս էին բերում ոտքերն առաջ, և միշտ տտնում ուսով մինչև դերեղման: Մինչ այդ հանգուցյալի դադաղը մեկ, երկու օր պահում էին եկեղեցում:

Հարուստ մարդուն թաղում էին մեծ շքով, ձիակառքով, որոնց լծում էին մի քանի ղուլդ ձիեր՝ դիւներին սև կրեպ, ուղեկցում էին մի քանի քահանաներ, վարձկան սգավորներ և մեծ լաղձ մուկյուն: Երկար ու ծանր խփում էր Լուսավորիչ եկեղեցու մեծ դանդը: Աղքատին ուղեկցում էր փոքր դանդի ղողանջը: Յ կմ ճանապարհը անց-

նում էին ուղարկվում, նվազակցում էր փողային նրվազարկումբը:

Հանգուցյալի տգեղականներն ու բարեկամները մահվան թափորի ճամփին սփռոցով ծածկված սեղան էին գնում: Սրա մոտ թափորը կանգ էր տոնում, գազաղը գնում էին սեղանին, քիչ հանգըստանում, իսկ քահանան աղոթք էր կարգում, որից հետո նորից շարունակում էին ճանապարհը: Այգ հին սովորությունը, իհարկե առանց քահանայի, մինչև օրս էլ պահպանվել է:

Թաղման ժամանակ փողոցում պառակտող կանգ էր առնում և հանում գլխարկը: Տների մոտով անցնելիս, ասանք գտնվողները անպայման ոտքի էին կանգնում, իսկ երեխաներին օրորոցից վերցնում էին ձեռքերի վրա:

Հանգուցյալի վրա լաց ու կոծը առկա է և այսօր: Քսենի գեռ հանգուցյալը ասան մեջ է, նրա գազաղի շուրջը շարում են աթոռներ հանգուցյալի հարազատների ու մոտ ազգականների, այցելուների համար: Յուրաքանչյուր նոր եկողի հետ սգովորները վերսկսում են իրենց քիչ առաջ ընդհատած սուգը, լացը, ձեռքերը ծնկներին հարվածելը: Այցելուներից յուրաքանչյուրը պարաք էր համարում տալ հանգուցյալին իր վերջին հրաժեշտը և մի քանի խոսքով մխիթարել հանգուցյալի հարազատներին՝ «Աստված հոգին լուսավորի», «Աստուծով մխիթարվեք» և այլն:

Սուգը շարունակվում էր և՛ եկեղեցում, և՛ գերեզմանատանը: Մեծը ավարավելուց հետո, քահանան խնդրում էր հանգուցյալի հարազատներին հրաժեշտ ատել: Դազաղը հանում էին եկեղեցուց ու ասում գեպի գերեզմանատուն: Դազաղը փոսն իջեցնելուց հետո, հանգուցյալի մոտիկները երեք անգամ մի-մի բուռ հող էին նետում փոսը: Ղլարում կանայք հանգուցյալին հրաժեշտ էին տալիս եկեղեցում և վերադառնում էին առև: Ներանք գերեզմանատուն էին գնում հաջորդ օրը և հանգուցյալի ղերեզմանի վրա ողորում, խունկ ծրխում:

Թաղման կարգը վերջացնելուց հետո ղերեզմանի վրա, հին սովորությամբ, ազգականներին շիլափլավ և մի-մի բաժակ գինի էին բաժանում: Իսկ ազգականներն ու բարեկամները հրավիրվում էին մեռելատուն, ուր նրանց համար արվում էր հողհհհ:

Կատարում էին «օխտը», «քառասունը» և «աարին»: Այգ տոթիվ եկեղեցում հոգեհանգիստ էին կատարում, իսկ հարուսանները աարին մեկ

անգամ պատարագ էին մատուցում հանգուցյալի հիշատակին: Այգ օրերին, նմանապես, շիլափլավ էին բաժանում հարեաններին, ապիս էին հողհհհ:

Ղլարում կային լավկան կանայք, որոնց համար գա արհեստ էր: Նրանք լավկան երգով գովում էին հանգուցյալի արժանիքները՝ կարողությունը, խելքը, բնավորությունը, կառարած բարեգործությունները, գեղեցկությունը, քաջությունը և հուղում բոլորին:

Որպես սգո նշան՝ հանգուցյալի հարազատները երկար ժամանակ երեսները չէին ածխում, մորուք էին թողնում, իսկ կանայք ամբողջովին սև էին հագնում: Երբեմն նաև պաս էին սահում:

Թաղումից հետո մի տարվա ընթացքում տյգընաանիքում հարսանիք չէին կատարում: Ասկավ էր պառակտում Ղլարում, որ ամուսնու մահից հետո կինը նորից ամուսնանար: Դա նամուսի գեմ բան էր: Եթե նման գեպք պառակտում էր, ասում էին՝ «տես մարթի ջտնը հտլամ շի ստուկ, կնիկը ուրիշին ա ճարե»:

Հայ հավաաացյալները հավատում էին հանգերձյալ կյանքին: Նրանք կարծում էին, որ մեռյալի հոգին որոշ ժամանակ շրջում է իրենց ասան շորս կողմը: Հոգեհանգիստը կատարում էին հանգուցյալի հոգին «հանգստացնելու նպատակով»:

Մեռելոցի օրը ընտանիքի կապը մեռյալի հետ նորոգվում էր: Հավատում էին, որ մարգու հոգին կապված է մի որոշ ասագի հետ: Այգ աթիվ ասացվածք կար՝ «էս մարթը բախաավոր ասաղի տակ ա ծնվել»: Մտրգու անհաջողությունների ժամանակ, նրա ասաղը, իրրե, գունաավում էր, իսկ երբ մարդը մեռնում էր, նրա ասաղը երկնքից վայր էր ընկնում:

Ղլարցիք իրենց ննջեցյալների վրա կանգնեցնում էին շիրմաքարեր՝ մարմարից, բողալտից և հասարակ քարերից: Ղլարի գերեզմանատանը կան շաա գեղեցիկ մարմարե արձաններ, որոնք պտտվելու են հանգուցյալի գիմապաակներ, թեքեր տարածած հրեշտակ, աղոթք անող կին և այլն: Կան և գմբեթաձև գամբարաններ, որոնց վրա հայերեն և ռուսերեն փորագրված են հանգուցյալի անուն աղգանոնը, լղթաղմոնքը, ծննդյան և մահվան արեթվերը:

Կան գերեզմանաքարեր, որոնց վրա քանգակված են շաա նուրր հայկական խաչեր և գեղեցիկ նախշեր, սուգ անող կանանց արաասանած խոսքերը, ջնորհակալական արաահայտություններ:

արժանի մարդկանց, հասարակական առաջավոր
դործիչների, բարեգործների հասցեին:

Իրացիություն: Ռուս ճանապարհորդ Ա. Պտվ-
լովը³, որը 1824—1835 թթ. ճանապարհորդել է Հյուսիսային Կովկասում, Լզել է նաև Ղլլարում: Նույն
տիկից ծանոթանալով անգլի հայկական դադութի
կյտնքին, այսպես է բնութագրում հայերին. «Ղրդ-
լարի հայերը ընդունակ են և աշխատասեր, վար-
վեցողություն մեջ՝ քաղաքավարի, միրալիք և
ուշագիր դեպի խոսակցիցը, շատ հյուրասեր ու
սրտիտոս, առևտրական գործերում խելացի ու հա-
մեստ: Սրանց մեջ հազիվ թե որեւէ մեկը սնան-
կանա, նրան անմիջապես օգնության ձեռք կմեկ-
նեն իր ցեղակիցները: Ես շատ հավանեցի և նը-
րանց բարոյական կողմը: Հայ կանայք և աղջիկ-
ները վերին աստիճանի պարկեշտ ու բարոյական
են և իրենց բնատվություններին նվիրված: Թե՛ կա-
նայք և թե՛ աղամարդիկ անբարոյական կյան-
քից բոլորովին հեռու են: Դուք չեք անանի այս
պզի մեջ ո՛չ հարեցող, ո՛չ շռայլող և ո՛չ էլ
թուղթ խաղացող: Սրանք չեն սիրում դառական
գործեր, միշտ աշխատում են իրար միջև եղած
տարածությունները հաշտությամբ վերջացնել:
Հյուրասիրության մեջ ևս նրանք առաջին տեղն
են բռնում. հյուրերին՝ ակազացի թե օտար, ընդու-
նում ու պատվում են շատ սրանց ու սիրալիր,
պերաղանց հյուրասիրությամբ: Օտար մարդուն
ճանապարհ դնելիս հնար ուտելու պաշար են տա-
լիս: Հային ընդունում են հայավարի, իսկ եվրո-
պացուն՝ եվրոպական ձևով: Նրանց ասան կահա-
վորությունն էլ խոսում է այն մասին, որ ղզլար-
ցի հայր լավ անգլյակ է այլադիներ իսկ ու
կացին: Նա իր բնակարանում ունի սենյակ, որը
կտհավորված է եվրոպական ճաշակով և ուր նա
ընդունում է ոռու հյուրին և եվրոպացիներին:
Ղլլարցին մշակական բարի դրացիական հարաբե-
րության մեջ է լեռնականների և նոդայների հետ:
Քաջ դիտե նրանց լեզուներն ու սովորույթները,
նրանց հետ վարվում է աղնվորեն, առանց խա-
րեության և խարդախության: Նա լավ է ուսում-
նասիրել լեռնարնակների քմահաճ բնավորու-
թյունը, նրանց կենցաղը, ուստի և շատ սակավ է
պառաստում, որ հայը գոհ դառնա նրանց ասելու-
թյանը:

³ А. Павлов, Об азиатских народах, обитающих в
Южной России. Путешествие С 1824—1835 г., СПб,
1841.

Ղլլարում հարեան ընտանիքները արյունա-
կից էին թե ոչ, ապրում էին հաշտ ու խաղաղ:

Հիվանդության կամ ղժրախտության դեպքում
հարեաններն առաջին օգնականներն էին թե՛
նյութակտն և թե՛ հոգևոր օգնության հարցերում:
Եթե մեկի տան տղան կամ ամուսինը սկսել էր
վառ հակումներ ունենալ, հարեանը իր պարտքն
էր համարում բարի խրատով մարդուն դարձնել
ուղիղ ճանապարհի վրա: Հարեանները ձմեռվա
երեկոները, ժամանցը, դրեթե միշտ միասին էին
աճցկացնում, խորհրդակցում առաջիկա այդե-
գործական աշխատանքների մասին: Երբեմն հայր-
վաններն այնքան էին մոռանում, որ իրար
«ախպերացու» էին անվանում և իրենց վերա-
բերմունքով ապացուցում եղբայրությունը: Այդե-
կութին այդեները մեծ թարտղով խաղող էին
ուղարկում այն հարեաններին, որոնք այդի շու-
նեին:

Եթե պառաստում էր, որ հարեանները կարճ
թե երկար ժամանակ իրտրից խոռվում էին,
ապա ամբողջ ընտանիքով միմյանց հետ չէին
խոսում: Հաշտվելու առիթ էին, ինչպես նշել ենք,
մեծ տոները (Մեռնդ, Զատիկ, Նոր տարի) և
հաղորդումը:

Ղլլարում կար հայոց բարեգործական ընկե-
րություն և հայ կանանց ախքաախնամ ընկերու-
թյուն: Առաջին ընկերության նպատակն էր հայ
աղքատ ընտանիքների երեխաներին ձրի ուսման
տալը միջնակարգ դպրոցներում (էջմիածնի ճեմա-
րան, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց և Նոր Նախի-
ջեանի դպրոց): Կանանց ընկերության նպատակն
էր՝ Ղլլարի չքավոր հայ ընտանիքների աղջիկ-
ներին անվճար կարել սովորեցնել Ղլլարի կար
ու ձեռի դպրոցում:

Հայ մուրացկանների նկատմամբ էլ հոգա-
տարություն կար: Նրանք հիմնականում աշխու-
տանքի անընդունակ, ծնված օրից հաշմած, թեթ-
ղարդացած իեղճ մարդիկ էին, հասարակույթունն
էր պահում, կերակրում և հացնում: Հասարակու-
թյան մեջ նրանք աննկատելի էին և իրենց պա-
հում էին շատ հանդիստ:

Ղլլարի հայերի և այլ աղբերի փոխհարա-
բերությունը նորմալ էր: Ղլլարի հայերը խորթու-
թյուն չէին դնում քրիստոնյա և մահմեդական աղ-
բերի միջև և ունեին անկեղծ բարեկամներ: Հա-
յերը կուլտուրական և առևտրական սերա կապե-
րով էին կապված իրենց հարեան ոռուի, կաղակի,
վրացու, կումիկի, նոդայի և բոլոր լեռնարնակ

ցեղերի հետ, Որպես բարի հարեաններ նրանք միմյանց օգնում էին ամեն բանով՝ հացով, սերմացուով, տալիս օգնագործելու անասուն, ձի, սորաբա և այլն:

Մանավանդ մեծ աղեանների ժամանակ, երբ վաճառք էր սպառնում ամբողջ քաղաքին, բոլոր ազգերը միացյալ ուժերով պայքարում էին ընդհանուր աղետի դեմ: Այգակա էր լինում հողահի, չրհեղեղի ժամանակ, քաղաքի աղամարդիկ ուղի էին ելնում տղետի դեմն առնելու: Քաղաքի բոլոր բնակիչները իրենց համերաշխ դործակցութեամբ պահպանել են քաղաքի գոյությունը մինչև օրս:

Սեփականություն և իրավունք: Ղլարի խաղողի և պաղապու ալգինների մշակովի հողերը այգեատերերի սեփականությունն էին: Նրանք իրավունք ունեին իրենց ալգինները հողի հետ միասին վաճառել մեկ ուրիշին կամ կապալով ալ: Այգու վրա ունեցած սեփականության իրավունքը օրենքով անցնում էր սերնդից սերունդ:

Ղլարի ալգինների մեծ մասը գտնվում էր հայերի ձեռքին: Նրանց ունեցվածքը տարբեր էր, կային հարուստ և չքավոր այգեատերեր, որոնք միշտ կախում ունեին առաջիններից: Նրանք էին որոշում բերքի գինը, նրանց միջոցով էր կապարվում վաճառքը հեռավոր վայրերում և այլն:

Փոքր այգեատերերը շատ հաճախ սահմանափակ էին իրենց փոքրիկ այգին կամ՝ կապալով տալիս, ու ճարահասալ ծառայության մատնում հարուստի մոտ՝ թամազայի պաշտոնով:

Հարուստ այգեատերերն իրենց այգին պահում էին օրինակելի կարգապահությամբ և առանձին խնամք էին անում, որ այգում անկվեն միայն աղնիվ անասակի պաղապու ծառեր և ընտիր անասակի խաղողի վազեր: Այգու մոտեքը պեաք է լինել կանոնավոր, նրա գիմաց լայն ճանապարհ էր գցվում, որի երկու կողմերում անկում էին կոնածե բարգիններ: Այգու մեջ կառուցում էին հոյակապ մի առու: Տան ներսի մի մասը կահավորված էր լինում արասահմանյան կահույքով, իսկ մյուս կեսը՝ ասիական ճաշակով:

Հարուստ այգեատերերը ունեին մի քանի ալգիններ, յուրաքանչյուրը 30—40 գեսյախն տարածությամբ, մի քանի օղու և կոնյակի գործարան:

Բացի այդ, ունեին նաև հողային մեծ տարածություններ Ղլարի շրջանում: Նրանց սեփականությունն էին անասուններ, գյուղեր և այլն:

Օրինակ, հայանի էր խոշոր կալվածատեր

Սանփան Իվանովիչ Արեշյանը (Արեշե)՝ երկու մեծ գյուղերի սեփականատեր, որոնք մինչև այժմ էլ կրում են նրա անունը՝ Բուլայա Արեշեկա և Մալայա Արեշեկա (Ղլարից 45 կմ արեելք):

Մեծահարուստները, սովորաբար, ձմեռն անցկացնում էին արասահմանում, մեկնում էին մեծ մասամբ՝ Փարիզ, Նիցցա, Կարլսբադ և այլուր:

Կալվածատերերից և խոշոր այգեատերերից նույնիսկ մնում նաև գինու խոշոր առևտրականները, որոնք մեծ քանակությամբ գինի, օղի ու կոնյակ էին վաճառքի հանում Ռուսաստանի մեծ քաղաքներն ու սոնավաճառները: Արանք հսկայական եկամուտներ ունեին սև շոքայ կյանք էին վարում: Կային նաև ուրիշ առևտրականներ, որոնք իրենց սեփական խանութներում վաճառում էին այլ քաղաքներից բերված թանկագին և էթանագին բաղամասնակ ապրանքներ:

Գինու առևտրի խոշոր վաճառականներ էին XIX դ. կեսերին Նախկին քաղաքագլու Գասպար Մամաշանովը, նրա եղբայր Մակար Դավիդովիչը, Իզմիրյան եղբայրները, Կաճկաճյանները: Մինչև Գ. Դ. Մամաշանովի մահը (1883 թ.) Ղլարում գործում էր Մամաշանովների վարկապու բանկը, որի հիմնական կապիտալը 1875 թ. կազմում էր 60.800 ռուբլի՝ արծաթ ղրամով: Այս բանկի հիման վրա սանդղծից հեռագայում Ղլարի փոխադարձ վարկերի բանկը, որի գործունեությունը խոշոր չափով թեթևացրեց մանր այգեատերերի վիճակը:

Ղլարում մշակաբնական բնակություն էին հաստատել, ինչպես նշվել է, նաև Ղարաբաղից և այլ վայրերից գաղթած հայ մեկիքների բնաանիքները, նրանց աղաքակիցները: Արանք իրենց ալեի բարձր էին գասում մյուս գասակարգերից, որոնցից մի քանիսը ոռոսական կառավարությունից սաացել էին բարձր ախաղոսներ և շքանշաններ:

Ըստ անդեկությունների, Ղլարում ապրել են հայ աղնականների 12 ընտանիք, որոնց թվում նաև իշխան Փարսազան Հարությունի Արղունյան-Երկայնարաղուկը (1812—1863 թթ.):

Ղլարի հայ հասարակության մեջ ուրույն տեղ էր գրավում հողեռականությունը: Հողեռականության եկամուտները գոյանում էին մեծ առնեքից, կնոնքից, նշանից ու հարսանիքից, թաղումից և այլ արարողություններից՝ գրամով և մթերքով: Բացի իրենց սեփական ալգինների եկամուտից, հողեռականությունը այգեկուծի ժամա-

նակ, իսողողի բերքն օրհնելու պատրվակով, շրբ-
շուս էին իրենց ծխերին պաականած ալգինները և
«սուրբ» հավաքում։ Արարայի վրա մի մեծ (50—
60 գուլանոց) սակառ բարձած, տերաերն ու տի-
րացուն մասնում էին այգի, օրհնում բերքը և, ի-
րենց ռաժին մաճառն ստանալուց հետո, շարու-
նտկում ճանապարհը։ Մաանազարանի կաթողյ-
կասական գիվանի գործերից երեսում է. որ Ղզլարի
այգիների հարսաութունից օգտվել է նաե հոռ-
վոր էջմիածնի «սուրբ միարանութունը» (Մատե-
նագուրան, կաթողիկոս. գիվան, 17 ապրիլ 1820 թ.,
փասաաթղթեր № 42, 36)։

1870 թ. Ղզլարում գործում էին Մարիամյան
օրիորդաց գպրոցը, որը կառավարում էր Ղզլարի
հայոց ռարեգործական ընկերութունը (նախա-
գահ՝ Ռոմանոս Միշվելյան, քարտուղար՝ րանա-
տեղծ Հովհ. Քուչուրեկյան), հայոց ծխական երկ-
սեռ գպրոցները և կանանց ախքաաախնամ ընկե-
րության կար ու ձեի գպրոցը, ուր սովորում էին
մեծ մասամբ չքավոր ու միջին դասակարգի երե-
խաները։ Հարուսաներն իրենց երեխաներին
ուղարկում էին նահանգական քաղաքների (Ռոս-
տով, Ստավրոպոլ, Վլադիկավկազ, Ասարախան)
ոռուական գիմնադիաները։

Ղզլարի հայոց ռարեգործական ընկերության
և եկեղեցական հոգերարձության թոշակներով
(սկսած անցյալ դարի 90-ական թվականներից)
ղզլարցի հայ պաաանիններն ուսանում էին նաև
էջմիածնի ճեմաըանում, Թիֆլիսի Ներսիսյան և
նոր Նախիջեանի հայոց թեմական գպրոցներում։

Հարուսաների դավակներին էր միայն հա-
ջողվում գիմնադիան ավաըտելուց հետո շարու-
նակել ուսումը մայըաքաղաքների ռարձրագույն
գպրոցներում, որոնց մեծ մասը համալսաըանն
ավարաելուց հետո մոռանում էր հայըենի քաղաքը
և ընդմիշտ ռաժանվում նըանից։ Ղզլարի հայ
մաավորականութունն էին կաղմում ուսուցիչ-
ները, ըժիշկները, փաստարանները, քահանա-
ները, հայոց ռարեգործական ընկերության, հայոց
կուլաուր-կրթական ընկերության, թաաերական,
երեցցիկ խմբերի, հայ երիտասարդական լարային
խմբի, հայ կանանց աղքատախնամ ընկերության
անգամները։ Այս ընկերութուններն ու խմբերը
իր ժամանակին հսկայական աշխաաանք կատա-
ըեցին Ղզլարի հայ հասարակության կյանքում,
շանք լխնայեցին ռարձըացնելու նրա կուլաուր-
կրթական մակարդակն ու կենցաղային վիճակը։

Մինչև 1880-ական թվականները Ղզլարում
սեփականութունն բառը տարածված չէր, գոր-
ծածվում էր «մալ» ռառը։

Շարժական և անշարժ գույքի սեփականա-
սերը իըավունք ուներ իր հողը, այգին, առնը
ծախել, փոխել, անասունը՝ մորթել, ծախել, նվի-
րել։ Եթե հողը կամ այգին պատկանում էր երկու
մարդու, մեկն առանց մյուսի համաձայնության
իրավունք չուներ այն վաճառել։

Ոչ ոքի իրավունք չէր աըված սեփականա-
նել հասարակական արոաավայրերը, գետերը, լը-
ճերը, վայրի կենգանինների որսը կամ ձկնորսու-
թյունը։ Այգեմիջի արոտավայրերը կամ խոտ-
հարքները հավասարապես կարող էին օգտագոր-
ծել այն այգեատերերը, որոնց այգիների միջև
գրանք գտնվում էին։

Ջրանցքները և առուները մաքրելու, նոր ա-
ռուներ անցկացնելու ամեն տարվա (գարնան ըս-
կրդի) աշխաաանքներին պեսք է մասնակցելին
րոլոր այն այգեատերերը, որոնց այգիների միջով
անցնելու էր առուն կամ փոքր ջրանցքը։ Եթե աշ-
խաաանքները կաաարում էին վարձու մշակները
(րանվորները), ապա փորելու հեա կապված ռո-
լոր ծախսերը անպայման պիաի վճարելն այն
այգեատերերը, որոնք օգտվում էին այգ առուների
ջրից։ Ջրի ռաշխման մեջ պահպանվում էր խիստ
հերթականութուն։ Այգ նպատակով այգեատերերի
կողմից նշանակվում էին հաաուկ հսկիչներ, ո-
րոնք հետևում էին հերթականությանը։

Սեփականութունը ձեռք էր բերվում ժառան-
գությամբ, ղնմամբ, փոխանակությամբ, նվեր
սաանալով։

Անշարժ և շարժական գույքը պաականում
էր ընաանիքի ռոլոր անգամներին, սակայն կար
մի ռացաոութուն՝ հարսի բերած դարղն ու հա-
գուսար կաղմում էին միայն նրա սեփականու-
թյունը։ Եթե հարսը անղավակ էր մեոնում, նրա
ունեցվածքը կաակվում էր մեոնողի կրսուեր քը-
րոջը կամ ընտանիքի անղամներից որեէ մեկին։

Հայըական սեփականութունը ժառանգարը
անցնում էր միայն արու դավակին։ Աղջիկներին
անշարժ գույքից ռաժին չէր հասնում։ Եթե ուղղա-
կի ժառանգորդներ չէին լինում ո՛չ տղամաըդ-
կանց և ո՛չ էլ կանանց գծով, այդ դեպքում ան-
շարժ կարողութունը (այգի-հող) և շարժական

գույքը ժառանգում էին մոտիկ ազգականները: Եղորտ մահից հետո նրա ընտանիքն անցնում էր կենդանի եղբորը, որը պարտավոր էր հող ասանելու ալյուր մասին, նաև իբրև քույրերի մասին՝ մինչև նրանց տնտեսանալը: Քույրերին ամուսնացնելիս պարտավոր էր կապարել պսակի բոլոր ծախսերը:

Եթե ընտանիքում անշահափառ աղջիկն էր ժառանգ մնում, նրա մոտիկ ազգականը՝ քեռին կամ մեկ ուրիշը վերցնում էր աղջկան իր խնամքի տակ, մեծացնում և ամուսնացնում էր նրան: Աղջիկն իրավունք չուներ սեփականապես մնալու կամ ամուսին րեքելու այդ սեփականության վրա:

Կտակելու իրավունք կար: Կապը կազմվում էր մեծնոգի մահից առաջ, նրա ցույց տված վկաների ներկայությամբ՝ բանավոր կամ գրավոր: Ժառանգներն ու աղջկանները սըրուքյամբ կատարում էին կտակողի կամքը:

Շարժական և անշարժ գույքի բաժանումը կատարվում էր այսպես՝ անասուններն ու մյուս շտրժական գույքը ընտանիքում էր ըստ շնչի, իսկ անշարժ գույքը՝ հողը կամ այգին, ընտանիքում էր հավասարապես բոլոր եղբայրներին:

Հոր մահից հետո մայրը մնում էր ամենափոքր որդու մոտ, եթե նա դեռ անշահափառ էր և ամուսնացած չէր: Այլ դեպքում, մայրը ապրում էր անդրանիկ որդու հետ, համարվում էր աան գլուխ:

Համայնական արոտատեղերից օգտվում էին բոլորն անխափր:

Պայմանագրությունների մեծ մասը Ղզլարում կատարվում էր բանավոր: Բանավոր պայմանագրությունները՝ վկաների ներկայությամբ և տոանց վկաների, աեզի էին ունենում այգիների աշխատանքների համար մշակներ վարձելիս և տնտեսական, կենցաղային և այլ գործերում:

Հնուց Ղզլարում գոյություն ունեցող որսորդների ընկերություն, որի գլխավոր սլայմաններից մեկն էր՝ որսն ավարանելուց հետո արդյունքը հավասար ընտանիք իրար մեջ, օգնել միմյանց որսորդական սարքավորումներով, փամփուշատվ և այլն:

Նվեր գլարցիները աալիս էին կնունքին, նշանին, հարսանիքին, նոր ընակարան սաանալիս, առանց «փայի» շնորհավորանք ընդունված չէր: Անհարմար էր, օրինակ, դաաարկ ձեռքով աուն շնորհավորելը: Ղզլարցին կասեր՝ «Ախր, ինչպե՞ս կկաս հարսանիք առանց փայի, աառաակ ծեռով, չէ որ էա չահելները թաղա տուն աեդ են

սարքում, նոր են կյանք մանում, բա գու մե պանսով չպեաք ա՞ նրանց օգնես»:

Պարտք արվում էր զանազան պայմաններով: Պարաք վերցնողը կարող էր այն վերադարձնել դրամով, սակայն եթե ժամանակին չէր կարողանում վճարել, նա համաձայնվում էր իր աշխատանքով հաաուցել այն: Եթե պարաքը արվում էր մուրհակով, ժամանակը լրանալուց հետո պարաքը վճարվում էր աոկոսներով:

1746 թ. սեպտեմբերի 17-ի Սենատի հրամանագրով Ասարախանի, Ղզլարի և Մոզգոկի հայ գաղութները ինքնավարության և դաաավարության իրավունքներ սաացան: Հայեական դաաարան սաեղծվելու կաաակցությամբ առաջ եկավ սեփական դաաասաանապիր՝ «Սուդերնիկ» ունենալու պահանջը, որը գլուխ եկավ XVIII դ. 60-ական թվականների սկզբին՝ Իրենց ամենօրյա գործունեության ընթացքում այդ դաաասաանագրքով էին առաջադրվում Ասարախանի, Ղզլարի, Մոզգոկի և Նոր Նախիջեանի (մադիսարաա) հայ դաաարանները:

Դատարանը ոչ միայն իրավական, այլև հայ ինքնավարության վարչական օրդան էր, որը վճռում էր հայ համայնքի մեջ ծագած աշխատանքային և այլ կարգի վեճեր: Հայ դաաարանը ըաղկացած էր իննը հոգուց: Հայ ընակչությունը ընտանիքում էր երեք խմբի. առաջին խումբը կազմում էին խոշոր առեարականները և այգեաերերը, երկրորդը՝ միջակ խավը, երրորդը՝ մանր առեարականները, մանր այգեաերերը և արհեսավորները: Սըանց, ըստ խմբերի, գլխավորում էին երեք դաաավորներ: Դաաավորները վերընտրվում էին աարին մեկ անգամ:

Դատասաանագրքի վկայությամբ հայերն օգտվում էին մի շարք արտոնություններից: Սակայն նրանք պարաավորեցված էին նաև մի շարք հարկերով ու պարաականություններով, որպիսիք էին ճանապարհների, կամուրջների պահպանման պեաական հարկը, Թերեք դեաի ափերը թմբերով ամրացնելու պարաականությունը, հողային հարկը և այլն:

Հայկական ինքնավարությունը աեեց մինչև 1840 թվական: Ցարական հրամանագրով (27/3—1840 թ.) Ասարախանի, Ղզլարի և Մոզգոկի հայ-

⁴ «Դատաստանագրքի» ձեռագիրը գտնվում է Մատենադարանում: Տե՛ս նաև В. Хачатрян, Поселение в Ас-трахани, „Литературная Армения“, 1972, № 4, стр. 92.

կական դատարանների գործունեությունը դադարեցվեց: Դրանից հետո հայեռն ենթարկվում էին համառոտական պետական և դատական օրենքներին: Միայն մի իրավունք հայերի մոտ դեռևս կրկար ժամանակ տնխախտ մնաց, դա իրենց ներքին վեճերը ընտրովի միջնորդների միջոցով լուծելու իրավունքն էր:

Հայկական դատարանները վարում էր միայն հայերի վերաբերյալ դատական գործերը, վճռում հայերի միմյանց հետ ունեցած վեճերը, ժառանգություն և դույքի բաժանման հարցերը, վարում էր քրեական մանր ու քաղաքացիական դատական գործեր, հսկում էր հարկերի բաշխմանը և հավաքմանը, նորեկ հայերին ընդունում էր ոռուսահայատակ և տալիս անձնագրեր:

Հայկական դատարանը քննում էր նաև հուլային վեճերը և ակտիվ գործունեություն էր կատարում այգեդործությունը զարգացնելու և թերեզգեաի ափերը ամրացնելու ուղղությամբ:

Հայկական դատարանի դատավորներն ընտրվում էին հայ քաղաքացիների ընդհանուր ժողովում: Հայ դատավորը ամեն կերպ աշխատում էր օգնել դիմողներին բարի խորհուրդներով, հասնել կողմերի հաշտեցման, վեճի խաղաղ լուծման: Հակառակ դեպքում, նա սահաված պեաք է առաջարկեր կողմերին բողոքելու դատական ավելի բարձր ատյանին՝ պեաական քաղաքացիական պալատին:

Հայկական դատարանն էր խնամակալներ նշանակում փոքր, որբացած երեխաների վրա: Խնամակալին իրավունք էր վերապահվում որբի դրամական միջոցներից ծախսումներ անել իր հայեցողությամբ՝ առանց վնաս հասցնելու որբի շահերին: Դատարանը միջնորդ էր նաև ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու գործում: Նա էր կատարում բերդի պարետի և քաղաքային այլ պաշտոնական հասաաաությունների օրինական պահանջները և բացատրում ժողովրդին պեաական

օրենքների իմաստը: Հայկական դատարանը քննում էր հայ քաղաքացիների բանավոր գանդատները, ստկայն չէր գրաղվում քրեական մեծ գործերի քննությամբ: Այդ գործերի քննությունը վերապահված էր դավառական ոսաիկանության ու պետական դատարանին:

Հայկական դատարանի անդամ էին ընտրվում երեք հոգի: Սբանք պատկտոելի, անվանի ու ծանբաղչիո. անձնավորություններ պետք է լինեին: Վկաները երգվում էին ավետարանով:

Հաստրակակտն մեղադրողներ չկային: Դատական գործերը քննելիս երկու կողմերի ներկայությունը պարտադիր էր: Կողմնակի մարդկանց թույլատրվում էր դատավարությանը ներկա լինել, որոնց կարծիքը երբեմն հաշվի էր առնվում: Դատարանը սկզբունքով առաջնորդվում էր ոռուսական պետական բանավոր օրենքներով: Մեծ չկար, սուտ խոսելու համար երգվեցնում էին: Դատավարության դբազրությունը կատարվում էր հայերեն և ոռուսերեն:

Կային հանցանքներ, որոնք պաաթի չէին ենթարկվում, օրինակ՝ հարբած վիճակում իրար ծեծկատելը, երես արյունոակելը, խոսքով վիրավորանք հասցնելը և այլն: Որպես պատիժ հանցավորին դրամական աուդանքի էին ենթարկում, մանր գողության համար՝ մի քանի օրով բանտ էին նսաեցնում: Ինչ վերաբերում է անչափահասներին, նրանց նկաամամբ պաաիժը ավելի մեղմ էր: Կանանց ամոթխածությունը վիրավորելը ծանր հանցանք էր համարվում, հանցավորը հասարակության անարպանքին էր արժանանում:

Փասաեր կան, թե ինչպես Ղլլարի հայ հասարակությունը պայքարել է նաև պաշաոնական անձերի ոռնձղությունների դեմ, ի պաշտպանություն այն արաոնությունների ու իրավունքների, որ ժամանակին սաացել էր ոռուսաց կառավարությունից (աե՛ս Մատենադարան, կաթողիկոսական արխիվ):

Հ Ա Վ Ա Տ Ա Ղ Ի Ք Ն Ե Ր

Ղլլարի հայ ընակչության պաշաոնական կրոնը քրիսաոնեական հայ լուսավորչական կր-

րոնն էր: Ղլլարում հայ կաթողիկներ և բողոքականներ չկային: Եկեղեցական բոլոր ծիսակատարությունները կատարվում էին անփոփոխ, ինչպես սուրբ էջմիածնի մայր աաճարում:

Ղլլարցիների ամենասիրած սրբերն էին Մարիամ Ասավտժածինը, ս. Գեորգը, ս. Գրիգորը և

⁵ Տե՛ս «Свод законов Российской империи», т. X, ч. II, 1857, стр. 261 (№ 1436).